U.P
136

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՐԱՏԱՆ

ԴԱՒԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԻՆ ՔԱՐՏԻՍԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆ ԵՐԿԱՄԵԱՑ ԴՐՔԱՆ

ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՐԱՏՈՒՆ
11, ՊԱԳՐՐԱՏԱԼ ԹՂ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԱՄ
Կ. ՊՈԼԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՐԱՏԱՆ
Ա. Պ. ԵԱՁՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

Ե.Բ.
136

ԴԱՒԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

1999

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՈՒ ՔԱՐՏԻՍԱՒՈՐ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԱՑՔ

ԵՐԿԱՄԵԱՑ ՇՐՋԱՆ

1. Պատմուածքներ
2. Թելադրութեամբ դասեր
3. Խօսուն պատկերներ
4. Ամփոփումներ
5. Վերատեսութեան խտացեալ հարցումներ
6. Հայաստանի Աշխարհագրական Բառգրուկ

E. A. TERZIAN
No 236
DRAGUIGNAN

Կ. ՊՕԼԻՍ
Տպագրութիւն Ք. Պատրիարքեան
—
1910

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՇԱՐԺԱՈՒԹԻՒՆ
ՆՊԱՏԱԿԸ
ՄԵԹՈԴԸ
ՆԻՒԹԸ
ԱՂԲԻՒՐԸ

Տե՛ս Միջին Դասարանիս

Ա. ՏԱՐԻ

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱԿՈՑ
Ց. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ֆինճանճըար Եօղուշու, Կ. Պոլիս

28-138

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՐ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

136-96

«Դուն Աստուածային Հրաշալիքներու Հրաշքն ես,
«Դուն Մարդկային Մտքի Ճրագն ու Բոցն ես,
«Դուն Երկիր դրկուած Երկնքի Ճառագայթն ես,
«Դուն Խաւարի Սուրբեան Հալածիչն ես,
«Լոյս, Արդարութիւն Դուն կը բերես,
«Ո՛վ ԽՕՍՔԻ ԱՋՈՑՈՒԹԻՒՆ:»

* * *

«ՀԱՒԱՏՔԵՆԻ՛Ք, Սիրեմ ըս Աչգեսաններդ, ըս Սրեղդ, սահչելի Հողդ, ուրկէ Մեր Նախնիք ստացան իրենց Ուժն ու Հաճարը:»

* * *

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆն է Ժամանակներուն Լոյսը, Դէպքերուն Աւանդապահը, Ճշմարտութեան հաւատարիմ Վկայն, Խոհեմութեան Աղբիւրը, Խարհի ու Վարքի Կանոնը:»

Հայոց Պատմութիւն

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

Ա. ԴԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Թորգոմի որդին ՀԱՅԿ իր նախնիքն Աբրամ թողլով՝ գաղթած էր Սենաար: Բաբելոնի աշտարակին կործանումէն ետք Նեբրովթ կամ Բել անունով հսկայ մը սկսաւ բռնանալ ժողովրդին վրայ: Հայկ քաջ որսորդը չուզելով հնազանդիլ Բէլ բռնակալին՝ իր հայրենի զաւակներուն եւ թոռներուն հետ նորէն Արարատի կողմերը դարձաւ, Վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը Հայոց գեղը շինեց ու հոն բնակեցաւ: Այնտեղի հին բնակիչները հպատակեցան Հայկի:

Բէլ զայրացաւ Հայկի այս ապստամբութենէն. դեսպան ղրկեց որ Բաբելոն դառնայ ու իրեն հնազանդի: Հայկ խիստ պատասխաններով ետ դարձուց Բէլի պատգամաւորները:

Բէլ Հայկէն վրէժ լուծելու եւ զայն իրեն հնազանդեցնելու համար՝ շատ զօրքով Արարատի վրայ արշաւեց: Սակայն Հայկ հաւաքեց իր ցեղի ռազմիկներն եւ Վանայ ծովուն մօտ դաշտագետնի մէջ հանդիպեցաւ Բէլի:

Հայկ դիւցազն

Բէլ խումբ մը քաջերով յառաջ անցած էր. Հայկ յարձակեցաւ անոր վրայ: Երկու կողմէն ալ բազմաթիւ հսկայներ ու քաջեր ինկան, բայց երկու կողմն ալ անյաղթելի մնացին: Բէլ խորհեցաւ փախչիլ ու միանալ իր գլխաւոր բանակին, սակայն Հայկ իր զօրաւոր նետը ցցեց Բէլի կուրծքն ու բռնաւոր հսկայն գետին տապալեց:

Բէլի անտէր մնացած զօրքերը ցիրուցան եղան: Հայկ յաղթեց ու եղաւ Հայոց Առաջին հերոսը:

Հայկ պատերազմի դաշտի մէջ շինեց դաստակերտ մը ու անուանեց Հայ: Բէլի ինկած տեղը կոչեց Գերեզման:

Հայկ իր ատենուան հսկայներու մէջ ամէնէն հոչն ու նշանաւորն էր: Յաղթանդամ ու քաջասիրտ էր, քաջագործ սպաներով, նաեւ ապէրով: Հայկի անունով մենք որ անոր որդիներն ենք՝ կոչուեցանք Հայ, մեր երկիրն ալ՝ Հայաստան:

Հայկի յաջորդեցին շատ նահապետներ որ Հայկազուն կը կոչուէին. ասոնք հետզհետէ ընդարձակեցին ու ծաղկեցուցին Հայկի երկիրները:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Հայկ.— Հայկ իր նախնիքն ո՞ւր թողուց.— Ինք ո՞ւր գաղթեց. — Հայկ ե՞րբ դարձաւ Արարատ. — Ո՞ւր չինեց Հայկաշէն գեղը. — Բէլ Հայկին ի՞նչ առաջարկեց. — Հայկ ի՞նչ պատասխանեց. — Բէլ ինչո՞ւ Արարատ արշաւեց. — Որո՞նք էին Բէլի զօրքերը. — Հայկի՞նը. — Երկու կողմէն ինչպէս կռուեցան. — Հայկ ե՞րբ Բէլին կուրծքը կոխեց իր նետը. — Բէլի զօրքերը ի՞նչ եղան. — Ո՞վ է Հայոց առաջին հերոսը. — Հայկ ո՞ր տեղն անուանեց Հայք. — Գերեզմանը. — Կրնա՞ս նկարագրել Հայկը. — Որո՞նք կը կոչուին Հայկազունք ու ի՞նչ ըրին. — Որո՞նք կը կոչուին Հայ. — Ո՞ր երկիրը կը կոչուի Հայաստան:

2. ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Հայկայ թոռնորդիներէն էր Հաբմայի որդին աշխարհահռչակ, հայրենասէր ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏը: Ասիկայ իր հօրը յաջորդելուն պէս յիսուն հազար քաջ մարդիկ ժողվեց ու զէնքի վարժեցուց:

Արամ Նահապետ

Նախ Մծբոյ Նիւքեար Մադէս իշխանին վրայ յարձակեցաւ որ Հայաստանի արեւելեան մասն իրեն հարկատու ըրած էր: Նիւքար յաղթուեցաւ, գերի բռնուեցաւ Արամէն ու Արմաւիր բերուելով՝ աշտարակի մը ծայրը գամուեցաւ ճակտէն:

Յետոյ Արամ Ասորւոց ԲԱՐՇԱՄ իշխանին վրայ արշաւեց, յաղթեց անոր ու երկիրները գրաւեց: Բարշամ այնչափ քաջ էր որ Ասորիներն իբրեւ աստուած կը պաշտէին:

Այնուհետեւ Արամ Կապադովկիոյ Պայապ իշխանին վրայ վազեց եւ զայն հալածելով մինչեւ Միջերկրական ծովու կղզիներէն մէկը՝ գրաւեց անոր երկիրներուն մէկ մասն ու յանձնեց իր ազգականներէն Մշուին: Արամ հրամայեց որ Կապադովկիոյ բնակիչներն ալ Հայերէն խօսին:

Նինուէի ու Ասորեստանի թագաւորը՝ Նինոս թէեւ կը խորհէր իր նախահայր Բէլի վրէժն առնել Արամէն, բայց տեսնելով Արամի յաղթական պատերազմները՝ անոր ընծայ ղրկեց մարգարտէ վարսակալ մը եւ զայն անուանեց իր Երկրորդը:

Արամ Հայաստանի արտաքին թշնամիները նուաճելէն ետք, Հայրենի աշխարհն ընդարձակեց, գաղթականութիւններ հաստատեց ու իր իշխանութիւնը զօրացուց՝ նոր կարգեր ու կանոններ դնելով:

Արամի նշանակութիւնը շատ մեծ է Մեր պատմութեան մէջ: Անիկայ էր որ բոլոր Հայ ցեղերը միացուց ու դարձուց Ազգ մը: Թշնամիները հալածելով՝ հիմնեց մեծ ու ընդարձակ Տէրութիւն մը: Ամէն տեղ բնակիչներ լեցուց ու Հայ անունը պարկեշտ ըրաւ ամէնուն առջեւ: Անոր անունն այնչափ ազդեցիկ ու հռչակաւոր էր որ օտար ազգերն անոր անունով մեզ կը ճանչնան ու կը կոչեն Արմէն, Էրմէնի, եւ մեր երկիրն ալ՝ Արմենիա, Էրմենիստան:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Արամ. — Ինչո՞ւ յիսուն հազար հոգի ժողվեց. — Որո՞նք էին Արամի թշնամիները. — Ո՞վ էր Նիւքար և ինչ ըրած էր. — Ինչ պատիժ կրեց. — Ո՞վ էր Բարշամ. — Արամ ինչ ըրաւ անոր. — Ո՞վ էր Պայապիս. — Արամ ինչ ըրաւ Պայապիսի ու անոր երկիրներուն. — Ինչ հրամայեց Կապադովկիացոց. — Ո՞վ էր Նինոս. — Նինոս ինչո՞ւ և ինչպէս բարեկամացաւ Արամի. — Արամ Հայաստանն ինչպէս ծաղկեցուց. — Արամ Հայ ցեղերն ինչ ըրաւ. — Հայ անունն ինչպէս պատկառելի դարձուց. — Որո՞նք Արմէն կը կոչուին և ո՞ր երկիրն Արմենիա կը կոչուի. — Ինչո՞ւ:

---

3. ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ՈՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արամի որդին էր ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ:

Նինոսի մահէն ետք Ասորեստանի գահն ելաւ ՇԱՄԻՐԱՄ թագուհին: Ասիկայ Արայի հետ ամուսնանալ առաջարկեց, որպէսզի Հայաստանի ալ տիրէ: Արայ մերժեց այս հրաւէրն ու Շամիրամի հետ կռուելով՝ քաջութեամբ ինկաւ մեռաւ:

Շամիրամ փնտռել տուաւ Արայի դիակն ու դրաւ իր պալատի վերնատունը, որպէսզի աստուածները լիզեն ու կենդանացնեն զայն:

Հայերն իրենց իշխանի մահուան վրէժը լուծելու համար ապստամբեցան ու պատերազմեցան: Շամիրամ իր մարդոցմէ մէկուն հագցնելով Արայի զգեստները՝ ցոյց

Արայ Գեղեցիկի դիակն ու Շամիրամ

տուաւ Հայոց ու զանոնք հանդարտեցուց՝ ըսելով. «Աստուածները լիզեցին անոր վէրքերն ու առողջացուցին զայն.» մինչ Արայի մարմինն արդէն հոտած ու թաղուած էր փոս մը:

Շամիրամ տեսնելով Հայաստանի հիանալի օդը, անոյշ ու պաղ աղբիւրները, գեղեցիկ ու ձիւնապատ լեռները, կապոյտ ու սիրուն լիճերը՝ որոշեց ամառները անցնել Հայաստանի մէջ: Ուստի Ասորեստանէն բերել տուաւ արհեստաւորներ ու շինեց իր անունով Շ-ի-մ-ա-ղ-ե-ա քաղաքն որ յետոյ Վ-ն կոչուեցաւ:

Արայի մահէն ետք Հայաստան Ասորեստանի իշ-

խանութեան հարկատու եղաւ: Շամիրամ Հայոց սիրտը շահելու համար Արայի որդին՝ Կ-ր-դ-ո-ս Հայոց վրայ իշխան դրաւ:

Կարդոս ու Շամիրամ

Կարդոսէն ետք շատ իշխաններ յաջորդեցին ու տիրեցին Հայաստանի: Ասոնց օրով Ասորեստան սկսած էր տկարանալ:

136-96

Հայկազանց իշխաններէն ՊԱՐՈՅՐ Մարաստանի կէս-օր թագաւորին օգնութեամբ կործանեց Ասորեստանի իշխանութիւնը, Հայերն ազատեց հարկատուութենէ

Պարոյր առաջին թագաւոր Հայոց

եւ ինք եղաւ Հայոց առաջին թագաւորը: Անկէ առաջ եղածները նախ Նահապետ ու յետոյ Իշխան կը կոչուէին:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Արայ Գեղեցիկ. — Ո՞վ էր Շամիրամ և ինչ եղած էր. — Շամիրամ Հայաստանի տիրելու համար ինչ խորհեցաւ. — Արայ ինչո՞ւ պատերազմեցաւ և ինչ եղաւ. — Շամիրամ Արայի դիակին ինչ ըրաւ. — Հայերն ինչո՞ւ ապստամբեցան. — Հայերն ինչպէս հանդարտեցան. — Շամիրամ ինչո՞ւ որոշեց ամառը Հայաստան բնակիլ. — Որո՞նց ձեռքով չինեց Շամիրամակերտ քաղաքը. — Արայի մահէն ետք Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ. — Ասորեստան ե՞րբ սկսած էր տկարանալ. — Ո՞վ կործանեց Ասորեստանը. — Ո՞վ ու ինչպէս եղաւ Հայոց առաջին թագաւորը:

---

4. ՏԻԳՐԱՆ Ա. ՈՒ ՎԱՀԱԳՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Երուանդի որդին էր ՏԻԳՐԱՆ Ա. որ Հայկազանց թագաւորներուն մէջ ամէնէն նշանաւորն եղաւ:

Երուանդեան Տիգրան իմաստուն, քաջ, աշխարհակալ ու ժողովրդասեր էր: Ազգային երգիչները բամբիռ նուագելով՝ կը գովէին անոր շէկ ու գանգուր մազերը, անոյշ աչքերը, բարձր հասակը, լայն թիկունքն ու գեղեցիկ ոտքերը:

Կերուխումի մէջ չափաւոր էր, վեհանձն ու օժտուած՝

մարդկային բոլոր արժանիքներով: Արդարասէր էր, ոչ քաջերուն կը նախանձէր, ոչ ալ կ'արհամարհէր թոյլերը:

Տիգրան Ա. Հայկազուն

Հայաստանի սահմաններն ընդարձակելով՝ շատ ժողովուրդներ հպատակեցուց ու հարկատու ըրաւ: Հայ ժողովուրդն այն աստիճան հարստացաւ որ Թանկագին զգեստներ հագնիլ սկսաւ: Տ

Տիգրան իր մանաւոր հոգածութեան առարկայ ըրաւ

զօրքերը. հետեւակները դարձուց հեծելազօրք, պարսատորին տուաւ նետ ու աղեղ, մնացեալները զինեց տէգով, նիզակով ու վահանով, այնպէս որ միայն անոնց զէնքի շկահիւնն ու փայլը բաւական էին Թշնամին վախցնելու եւ հալածելու:

Վահագն

Տիգրանի բարեկամն ու դաշնակիցն էր Պարսից ԿԻՒՐՈՍ թագաւորը:

Մարաց Աժդահակ թագաւորը նախանձելով աստնց

կնքուած դաշնակցութեան վրայ՝ միջոց կը մտածէր Տիգրանը սպաննելու, բայց չյաջողեցաւ:

Տիգրան իմանալով Աժտահակի մտադրութիւնը՝ միացաւ իր դաշնակից Կիւրոսի հետ, յարձակեցաւ Մարաստանի վրայ եւ կռուի մէջ զարկաւ, սպաննեց Աժտահակը: Տիգրան իր նիզակն այնպէս խրեց Աժտահակի կուրծքն որ ետ քաշելու ատեն՝ թոքերու կէսն ալ հետը հանեց:

Պատերազմէն ետք Տիգրան Մարաստանէն շատ գերի բերաւ Հայաստան եւ բնակեցուց Մասիս լերան արեւելեան կողմերը: Ասոնցմէ սերեցաւ Վիշապազուն կամ Մոքսոյն ցեղը:

Տիգրանի որդին էր Վահէ որ իր քաջագործութիւններուն համար աստուածներու կարգն անցաւ ու պաշտուեցաւ Աշտիշատի մէջ:

Վահագնի ցեղը կոչուեցաւ Վահեվանեան:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Տիգրան Ա. — Որո՞ւ հետ բարեկամ էր. — Տիգրան ինչպէս թագաւոր էր. — Ինչ ըսել է երգիչ. — Բամբիռն. — Երգիչները Տիգրանի ինչե՞րը կը գովէին. — Տիգրան ինչ նկարագիր ունէր. — Տիգրան ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ բանակին մէջ. — Թշնամին ինչերէ՞ կը վախնար ու կը փախչէր. — Տիգրան որո՞ւ հետ դաշնակցեցաւ. — Ո՞վ էր Աժտահակ. — Աժտահակ ինչո՞ւ կը խորհէր սպաննել Տիգրանը. — Տիգրան ինչպէս յարձակեցաւ Աժտահակի վրայ. — Տիգրան ինչպէս սպաննեց Աժտահակը. — Տիգրան Մարաստանէն ինչե՞ր բերաւ. — Որո՞նք են Վիշապազունք. — Ո՞վ էր Վահագն. — Ինչո՞ւ պաշտուեցաւ և ո՞ւր. — Որո՞նք սերեցան Վահագնէն:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մեր ազգին հիմնադիրն է *Հայկ* Նահապետ որ իր ցեղին անկախութեան համար՝ պատերազմեցաւ Բէլի հետ ու զայն նետահար սպաննեց:

Հայկի թոռներէն էր *Արամ* որ բանակ մը կազմելով՝ իր երկիրն ընդարձակեց. Հայոց երկիրներն իր անունով կոչուեցան *Արմենիա:*

Արամի որդին էր *Արայ գեղեցիկ* որ ընտանեկան սրբութեան համար կռուեցաւ Շամիրամի դէմ ու ինկաւ մեռաւ:

Շամիրամ այնուհետեւ տիրեց Հայաստանի: Հայաստան Ասորեստանի հպատակ մնաց մինչեւ Պարոյր:

Պարոյր Մարաց հետ կործանեց Ասորեստանի ինքնակալութիւնը, եւ Հայաստան եղաւ *Ինքնօրեն թագաւորութիւն*: Հայկազեանց թագաւորներուն մէջ ամենէն նշանաւորն եղաւ *Տիգրան Ա.*: Ասոր օրով Հայաստան շատ ծաղկեցաւ: Մարաց Աժտահակ թագաւորը Տիգրանի վրայ նախանձելով՝ թեւ ուզեց դաւով սպաննել զայն, սակայն ինք պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ: Տիգրանի որդին էր *Վահագն* որ իր քաջութեանց համար պաշտուեցաւ:

Բ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

5. ՎԱՂԱՐՇԱԿ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Պ-բ-ն-ե- թագաւոր ԱՐՇԱԿ ՄԵԾ շատ երկիրներու տիրելէն ետք, երբ Հայաստան մտաւ, իր ՎԱՂԱՐՇԱԿ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւորեցուց: Այսպէս սկսաւ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆը:

Մ-բ- եղաւ Վաղարշակի մայրաքաղաքը:

Վաղարշակ յաղթեց իրեն դիմադրող սահմանակից ազգերու եւ բռնակալներու որոնցմէ մէկն էր Մ-ծ-ղ-ե՝ Կապադովկիոյ իշխանը: Ասիկա գրաւած էր Հայաստանի արեւմտեան մասը:

Վաղարշակ իմաստուն իշխան մըն էր. նոր կարգեր ու կանոններ դրաւ եւ Հայերը սիրաշահելու համար՝ նշանաւոր մարդոց նախարարութիւն տուաւ, այսինքն զանազան գաւառներու եւ նահանգներու կառավարութիւնը: Նաեւ շատ պաշտօններ հաստատեց, ինչպէս Բ-ջ-շ-ն-ի ցեղին տուաւ Թ-փ-ծ-ի ա-պ-շ-ղ-ն-ը, Վ-հ-ն-ե-ց՝ Քր-մ-պ-ղ-ն-ն ու Մ-ր-ց-ն ց-ղ-ի՝ թագաւորին Երէց-ց կոչուելու պատիւը:

Վաղարշակ Հայոց վրայ Հայաստանի մէջ ստոյգ

գրաւոր պատմութիւն չգտնելով՝ Մ-ր-բ- Ա-ր-ի գիտունը Նինուէ ղրկեց իր Արշակ եղբօրը, որպէս զի Արքունի դիւանին մէջ պատմական տեղեկութիւններ փնտռէ

Վաղարշակ

Հայոց մասին: Մարաբաս այսպէս գտաւ Նինուէի մէջ Հայոց հին ժամանակի պատմութիւնն ու բերաւ յանձնեց Վաղարշակին:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Արշակ մեծ. — Իր վաղարշակ եղբայրն ինչ կարգեց. — Ե՞րբ սկսաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը. — Ո՞րն եղաւ Վաղարշակի մայրաքաղաքը. — Վաղարշակ որո՞նց յաղթեց. — Ո՛վ էր Մորփիւղիկէս. — Ասիկա ինչը գրաւած էր. — Վաղարշակ ինչեր դրաւ. — Նշանաւոր մարդոց ինչո՞ր տուաւ, ինչո՞ւ. — Ինչ տուաւ Բագրատունեաց ցեղին. — Վահունեաց. — Մուրացան ցեղին. — Ո՞ւր է Նինուէ. — Վաղարշակ ինչո՞ւ Մարթասը Նինուէ ղրկեց. — Մարթաս ինչ ըրաւ այդ Հայոց պատմութիւնը:

---

6. ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Վաղարշակի թոռն էր ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ, որ իբրեւ փառասէր վեհապետ՝ Պարթեւներու Արշակեան թագաւորին ձեռքէն առաւ թագաւորական առաջնութիւնը: Պարսկաստանի ալ տիրեց եւ իր անունով ու պատկերով դրամ կտրել տուաւ: Հայերն անկէ առաջ Պարթեւներու դրամը կը գործածէին, որովհետեւ իրենց թագաւորները Պարթեւներու գերիշխանութեան տակ էին:

Արտաշէս հետզհետէ կարգաւորեց ու այնքան շատցուց իր զօրքերն որ անոնց նետած քարերէն բլուր-

ներ կը կազմուէին ու անոնց արձակած նետերը կը խաւարեցնէին Արեւուն լոյսը:

Արտաշէս Ա. պատերազմի դաշտը

Արտաշէս Վրաց Միհրդատ իշխանին հետ զինակցելով՝ դէպի արեւմուտք արշաւեց բազմաթիւ զօրքով: Անցաւ Փռաթ Ա֊ն ու Յ֊ն, անոնց մեծ մասին տիրեց եւ Յոյն աստուածներու ճարտարակերտ արձանները Հայաստան ղրկեց:

Հռովմայեցիք աչք տնկած էին Փոքր Ասիոյ. բայց

այդ միջոցին զբաղած ըլլալով ներքին կռիւներով՝ չպատերազմեցան Արտաշէսի դէմ որ նուաճած էր Փոքր Ասիան։ Անոնք խորամանկութեամբ կաշառեցին Արտաշէսի զօրավարներն որոնք դաւաճանութեամբ սպանեցին իրենց թագաւորը Փոքր Ասիոյ մէջ։

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Արտաշէս Ա. Աչխարհակալ։ — Ո՞վ էր Արշական. — Արտաշէս ինչ առաւ Արշականի ձեռքէն. — Պարսկաստանի մէջ ինչե՞ր ըրաւ. — Հայերն անկէ առաջ ինչ դրամ կը գործածէին. — Ինչո՞ւ. — Արտաշէս Ա. որո՞ւն հետ նկռակցեցաւ. — Դէպի ո՞ւր արշաւեց. — Ինչե՞ր ղրկեց Հայաստան. — Հռոմայեցիք ո՞ր երկրին աչք տնկած էին. — Արտաշէս Ա.ի հետ ինչո՞ւ չպատերազմեցան. — Հռոմայեցիք ինչպէս սպաննել տուին Արտաշէսը. — Արտաշէսի զօրքերուն համար ինչ կը պատմէին։

---

7. ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵԾ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արտաշէսի որդին ու յաջորդն էր ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵԾ որ հռչակաւոր եղաւ Հռոմայեցւոց դէմ մղած իր փառաւոր պատերազմներով. ասով [illegible]։

Տիգրան Բ. գոռոզ ու փառասէր էր։ Յոյներն Արտաշէսի մահը լսելով՝ ապստամբած էին։

Տիգրան Բ. Միհրդատի դաշնակիցն ու փեսայն էր. իր երկրին արեւմտեան սահմաններն ապահովելու համար՝ Կապադովկիոյ կառավարութիւնը յանձնեց Միհրդատի։

Տիգրան Բ.

Ասորւոց Սելեւկեանները ներքին կռիւներ կը մղէին այդ միջոցին։ Ասորիները Տիգրանի դիմեցին ու անոր հպատակեցան։ Հայոց թագաւորն երկար ատեն տիրեց Ասորւոց երկրին ալ։

Հռոմայեցիք Եւրոպայի ու Ափրիկէի տիրելէն ետք սկսած էին յառաջանալ Ասիոյ վրայ ու մտած էին Կապադովկիա: Տիգրան Հռոմայեցիներն Ասիայէն վռնտելու համար՝ 30 տարի պատերազմեցաւ: Երեք Հռոմայեցի զօրապետներ՝ Սէլլա, Լուկուլլոս ու Պոմպէոս երկար ատեն Տիգրանի ու Միհրդատի դէմ երբեմն յաջողութեամբ ու երբեմն ձախողութեամբ կռուեցան:

Միհրդատ երբ կ'ուզէր Եւրոպա անցնելով՝ Հռոմայեցիները Հռոմի մէջ զարնել, իր փառնէ որդին ու քանի մը նախարարներ ապստամբեցան ու բերդի մը մէջ բանտարկեցին զայն: Միհրդատ յուսահատութենէն ինք զինք սպաննեց:

Միհրդատ Եւպատոր

Տիգրան մէկ կողմէ իր զաւկին ապստամբութիւնն ու միւս կողմէ Հռոմայեցւոց յառաջխաղացութիւնը տեսնելով՝ խոհեմութիւն համարեց Պոմպէոսի հետ հաշտուիլ եւ Մեծ Հայաստանէն դուրս իր տիրած երկիրները Հռոմայեցւոց թողուլ:

Երբ Պարթեւներու եւ Հռոմայեցւոց միջեւ թշնամութիւն ծագեցաւ, Տիգրան առաջնութիւնն անոնց դարձուց, հաշտուեցաւ անոնց հետ եւ Արշէզ թագաւորին օգնութեամբ յաղթեց Հռոմայեցւոց Կրասոս զօրավարին: Հռոմայեցիք Կասիոս զօրապետը ղրկեցին Հայոց ու Պարթեւներուն վրայ. բայց Հայոց Բաքափրան Ուշտունի զօրավարը Հռոմայեցիները վռնտեց Ասորիքէն ու Հրէաստանի վրայ յարձակելով՝ մտաւ Երուսաղէմ ու Հրէից Հէրկանոս թագաւոր–քահանայապետը Հայաստան բերաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Տիգրան Բ.. — Ինչերո՞վ հռչակաւոր եղաւ. — Տիգրան Բ. ի՞նչ նկարագիր ունէր. — Յոյներն ինչո՞ւ ապստամբած էին. — Տիգրան Բ. զանոնք ի՞նչ ըրաւ.— Ո՞վ էր Տիգրան Բ.ի Նիզակակիցը. — Տիգրան կապադովկիան որո՞ւ յանձնեց. — Հռոմայեցիք այդ միջոցին ի՞նչ կ'ընէին. — Տիգրան երեսուն տարի ի՞նչ ըրաւ. — Հռոմայեցի ո՞ր զօրապետները պատերազմեցան Տիգրան Բ.ի դէմ. — Որո՞նք յաղթեցին. — Ի՞նչ էր Միհրդատի նպատակը. — Միհրդատ ինչո՞ւ անձնասպան եղաւ. — Տիգրան Բ. ինչո՞ւ Հռոմայեցւոց հետ հաշտուեցաւ. — Ի՞նչ պայմանով. — Տիգրան Բ. ե՞րբ հաշտուեցաւ Պարթեւներու հետ. — Ի՞նչ պայմանով. — Ինչպէ՞ս յաղթեց Կրասոսի. — Ո՞վ էր Կրասոս. — Հռոմայեցիք ինչո՞ւ ղրկեցին Կասիոս զօրապետը. — Ո՞վ էր Բարզափրան Ուշտունի և ինչո՞ւ ըրաւ:

---

8. Ա Բ Գ Ա Ր

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արշամի որդին էր ԱԲԳԱՐ որ աթոռը Մծբինէն Եդեսիա փոխադրեց:

Հայերն Արշամի օրով հարկատու եղած էին Հռոմայեցւոց:

Աբգարու թագաւորութեան երկրորդ տարին Հրէաս-

տանի Բեթղեհէմ գեղին մէջ ծնաւ Աւետարանչի՝ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ:

Հռոմայեցի գործակալներն Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին ու դրին Հայոց մեհեաններու մէջ:

Աբգար ու Քրիստոսի դաստառակը

Աբգար Պարթեւաստան գացած էր յաջորդութեան վէճը խաղաղցնելու համար: Այս պարագային կասկածելի երեւցած էր Հռոմայեցոց որ Պարթեւներու հետ թշնամի էին: Աբգար իր Պարթեւաստան ուղեւորութեան նպատակը Հռոմայեցոց հասկցնելու համար՝ Ասորւոց Հռոմ-

այեցի Մ-էէ- կուսակալին դեսպաններ ղրկեց: Դեսպանները բարեկամութեան դաշինքը նորոգելէն ետք, Երուսաղէմ գացին ու հոն Յիսուսի հրաշքները տեսան: Երբ

Սրբուհի Սանդուխտ

Հայաստան դարձան, եկան ու պատմեցին զայն Աբգարու որ ճամբորդութենէն ստացած բորոտութեամբ կը տառապէր եօթ տարիէ ի վեր:

Աբգարը Յիսուսի հրաշքները լսելով՝ հաւատաց ու հրաւիրեց Յիսուսն որ գայ զինք բժշկէ: Սակայն Յիսուս

Աբգարու նամակին պատասխանեց թէ իր Համբարձումէն ետք պիտի ղրկէ իր առաքեալներէն մէկն ու պիտի բժշկէ Հայոց թագաւորը:

Քրիստոսի խոստումը կատարուեցաւ, Իր Համբարձումէն ետք Ս. ԹԱԴԷՈՍ առաքեալն Եդեսիա գալով՝ բժշկեց Աբգարն ու ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ քարոզեց, մկրտեց շատերն եւ եպիսկոպոս ձեռնադրեց թագաւորին խոյրարար Ադէն: Յետոյ Վերին Հայաստան գնաց ու Քրիստոնէութեան դարձուց Սանատրուկ իշխանի աղջիկը՝ Սանդուխտ: Ս. Թադէոս անոր հետ նահատակուեցաւ Սանատրուկի հրամանաւ:

Այսպէս Աբգար եղաւ Ադդային հաւատացեալ թագաւորը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Աբգար. — Ա՞ռնն ո՞ւր փոխադրեց. — Հայերն ե՞րբ հարկատու եղած էին Հռոմայեցւոց. — Յիսուս Քրիստոս ե՞րբ ծնաւ. — Աբգար ինչո՞ւ Պարթեւաստան գացած էր. — Ինչո՞ւ Մարիոս կուսակալին դեսպան ղրկեց. — Դեսպանները դարձին ի՞նչ պատմեցին Աբգարու. — Աբգար ի՞նչի ենթարկուած էր. — Ինչո՞ւ Յիսուսն Եդեսիա հրաւիրեց. — Յիսուս Աբգարի ի՞նչ պատասխանեց. — Ե՞րբ եկաւ Թադէոս առաքեալը. — Ինչե՞ր ըրաւ. — Ադդէն ի՞նչ ձեռնադրուեցաւ. — Ո՞ւր տարածեց Քրիստոնէութիւնը. — Ո՞վ էր Սանդուխտ. — Ո՞վ էր Անդրանիկ հաւատացեալ թագաւորը. — Սանատրուկ զորո՞նք նահատակեց:

Գ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԻ ԱՏԵՆ

---

9. ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Աբգարու մահէն ետք Հայերն երկու թագաւորութիւնեցան միանգամայն. ասոնց մէկն Ադդէ՝ Աբգարու որդին

Ս. Սանդուխտի նահատակութիւն

Եդեսիոյ գահակալեցաւ, իսկ միւսը՝ Սանատրուկ որ Աբգարու քեռորդին էր՝ տիրեց բոլոր Միջագետքի վրայ:

Անանէ Քրիստոնէութիւնն արգիլեց, մեհեանները

նորէն բանալ տուաւ եւ սպաննեց Աբբէ եպիսկոպոսն որ չուզեց հեթանոս թագաւորին խոյր շինել:

Անանէի մահէն ետք Եդեսացիները Սանատրուկը թագաւոր ընտրեցին, պայմանաւ որ Քրիստոնէութիւնը չհալածէ:

Սանատրուկ թէեւ նախ խոստացաւ Քրիստոնէութիւնը պաշտպանել, բայց յետոյ դրժեց իր խոստումը, հեթանոսութիւնը վերահաստատեց, Թադէոս առաքեալն ու իր Սանդուխտ աղջիկը նահատակելէ զատ՝ Աբգարու ընտանիքը սրէ անցնել տուաւ:

Թէեւ Քրիստոնէութեան դէմ պաշտօնապէս արգելք կար, սակայն հետզհետէ գաղտնի կը տարածուէր Հայաստանի մէջ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայերն ե՞րբ երկու թագաւոր ունեցան. — Որո՞նք էին. — Անանէ ո՞ր թագաւորեց. — Սանատրո՞ւկ. — Անանէ ի՞նչ արգիլեց. — Ինչե՞ր բանալ տուաւ. — Ջո՞վ սպաննեց. — Եդեսացիներն ե՞րբ և զո՞վ թագաւոր ընտրեցին. — Ի՞նչ պայմանաւ. — Սանատրուկ ի՞նչ ըրաւ իր խոստումը. — Ջորո՞նք նահատակեց. — Ի՞նչը սրէ անցնել տուաւ. — Ի՞նչը պաշտօնապէս արգիլուած էր, սակայն կը տարածուէր հետզհետէ:

---

10. ԵՐՈՒԱՆԴ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Սանատրուկի նախարարներէն մէկը՝ ԵՐՈՒԱՆԴ որ մօր կողմէ Արշակունի էր՝ քանի մը նախարարներու օգ-

Երուանդ Բ.

նութեամբ՝ արքայական գահը յափշտակեց ...ին պատ-...ը- Բագրատունի իշխանէն: Իսկոյն սպաննել տուաւ Սանատրուկի բոլոր որդիները: Այս կոտորածէն ԱՐՏԱՇԷՍ

տղայ մը միայն ազատեցաւ զոր իր դայեակը՝ Սմբատ Բագրատունի փախցնելով՝ Պարթեւաստան տարաւ եւ Դարեհ թագաւորին յանձնեց:

Երուանդ խոշոր եւ ուժեղ էր, նայուածքն ալ դժնեայ, այնպէս որ մէկ նայուածքով քարերը կը պայթեցնէր:

Երուանդ վախնալով որ Արտաշէս օր մը Պարթեւներու օգնութեամբ իր հօրը գահը կը բարձրանայ, ուզեց որ սպաննել տայ զայն, բայց չյաջողելով՝ ջանաց Հռոմայեցւոց պաշտպանութիւնը շահիլ: Ուստի Միջագետքը= Ոբհայոպոն անոնց թողուց, ինք իր աթոռը նախ Արմաւիր, յետոյ իր շինել տուած Եղուանդաշատ ամուր քաղաքը փոխադրեց:

Երուանդ շինեց նաեւ Եղուանդակերտ ու Բագարան քաղաքները: Կուռքերը փոխադրեց Բագարան:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Երուանդ Բ.. — Ինչպէս գահը յափշտակեց. — Ո՞վ հակառակեցաւ ասոր. — Բագրատունիք ինչ պաշտօն ունէին. — Ո՞ւրկէ սկսեալ. — Երուանդ Բ. ինչ ըրաւ Սանատրուկի ցեղը. — Ո՞վ ազատեցաւ. — Որո՞ւ ձեռքով. — Բագրատունիք Արտաշէսն ո՞ւր փախցուցին. — Երուանդ ինչ նկարագրի տէր էր. — Երուանդ ինչո՞ւ Արտաշէսը սպաննել տալ կը խորհէր. — Ինչո՞ւ Միջագետքը Հռոմայեցւոց յանձնեց. — Իր աթոռն ո՞ւր փոխադրեց. — Երուանդ Բ. ուրիշ ո՞ր քաղաքները շինեց. — Կուռքերն ո՞ւր փոխադրեց:

11. Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արտաշէս մեծցաւ Պարթեւներուն քով եւ երբ չափահաս եղաւ, Սմբատ Բագրատունի Պարթեւներու օգնութեամբ բերաւ զայն Հայաստան: Սմբատ նախ Հայոց

Արտաշէս Բ.

քանի մը նախարարներն իրեն կողմը շահեցաւ, յետոյ Ախուրեան գետի մօտ Երուանդի վրայ յարձակելով՝ յաղթեց անոր: Երուանդ պատերազմի մէջ ինկաւ մեռաւ:

Պատերազմէն ետք Սմբատ թագաւորեցուց Արտաշէսը՝ պսակելով զայն Արշակունեաց օրէնքին համեմատ:

Արտաշէս մեծամեծ պարգեւներ տուաւ իր հաւատարիմ, անձնուրաց դայեակ Սմբատին, եւ զայն կարգեց

Սարեգիկ

բոլոր զօրքերուն Սպարապետ. Մուրացան ցեղին նահապետ Արգամն որ մեծ ծառայութիւն ըրած էր Արտաշէսի՝ հաստատուեցաւ իր Երկրորդութեան պատուոյն մէջ. իր ստնտուին զաւկին Գլաւէի ընտանիքին շնորհեց նախարարութիւն, ցեղն ալ կոչեց Դիմաքսեան:

Արտաշէս նորոգեց Արտաշատ քաղաքն ու արքունիքը հոն փոխադրեց: Պատերազմեցաւ Ալանաց դէմ եւ ասոնց թագաւորին որդին գերի բռնեց: Ալանք ու Հայք յետոյ հաշտուեցան իրարու հետ, եւ Արտաշէս Ալանաց թագաւորին Սուքսէ աղջիկը կնութեան առաւ: Հարսնիքը փառաւոր եղաւ, որուն ատեն մարգարիտ եւ ոսկի կը տեղային:

Արտաշէս ծաղկեցուց Հողագործութիւնը, Փոխանակութիւնն եւ ուրիշ օգտակար արհեստներ, շէնցուց երկիրը՝ գաղթականութիւններ հաստատելով եւ հաղորդակցութեան միջոցները դիւրացնելով:

Արտաշէս շատ սիրելի եղաւ իր ժողովրդին:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Արտաշէս Բ. ո՞ւր մեծցաւ. — Սմբատ Բագրատունի Արտաշէս Բ.ն ե՞րբ Հայաստան բերաւ. — Սմբատ պատերազմէն առաջ ի՞նչ ըրաւ. — Պատերազմն ո՞ւր տեղի ունեցաւ. — ի՞նչ եղաւ Երուանդ Բ. — Արտաշէս ե՞րբ թագաւոր պսակուեցաւ եւ ո՞ր օրէնքի համաձայն. — Արտաշէս Բ. զորո՞նք վարձատրեց. — ի՞նչպէս. — Արտաշէս ո՞ր քաղաքը նորոգեց. — ինչո՞ւ. — Որո՞նց դէմ պատերազմեցաւ եւ ո՞վ գերի բռնեց. — Հայերն ու Ալանք ի՞նչպէս հաշտուեցան. — ի՞նչպէս եղաւ Սաթենիկի հարսնիքը. — Հայաստան ի՞նչ վիճակի մէջ էր Արտաշէս Բ.ի օրով. — ինչո՞ւ ծաղկեցան. — Հայաստան ի՞նչպէս չէնցաւ. — Արտաշէս ի՞նչ եղած էր ժողովրդին:

12. ԱՐՏԱԻԱԶԴ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արտաշէսի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Բ. որ բնութեամբ խենդ ու խելառ էր: Կը կարծէին թէ Վիշապազուն Վհուկները կախարդած էին Արտաւազդը:

Արտաւազդի իշխանութիւնը հազիւ 2 տարի տեւեց:

Արտաւազդ վիհը կը գլորի

Օր մը Մասիս լերան վրայ որսի ելած ատեն փոս մը իյնալով՝ անյայտ եղաւ: Որովհետեւ Արտաշէսի մահուան ատեն շատերը սպաննած էին իրենք զիրենք մեռելին վրայ, եւ Արտաւազդ գանգատած էր հօրը թէ Երկիրն անմարդի եղաւ, ես որո՞ւ թագաւորեմ, Արտաշէս ալ անիծած էր իր որդին՝ ըսելով. «Եթէ դուն որսի ելլես, ⸗ՋԷՐԸ = դեւերը քեզ բռնեն ու տանին Մասիս լեռը. հոն մնաս ու լոյս չտեսնես:»

Մեր նախնիք կը կարծէին թէ դեւերն Արտաւազդը կապած էին այրի մը մէջ եւ երկու շուն միշտ կը կրծէին շղթայները, որպէսզի Արտաւազդ ելլէր ու վերջ տար աշխարհի: Սակայն դարբիններու կռանին ձայնէն շղթայները կը զօրանային: Ուստի նոյնիսկ կիրակի օր դարբինները 3–4 անգամ կը բախէին իրենց սալը, որպէս զի Արտաւազդի շղթայները զօրանային:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Արտաւազդ Բ. — Մեր նախնիք Արտաւազդի մասին ի՞նչ կը կարծէին. — Արտաւազդ ե՞րբ եւ ո՞ւր անյայտ եղաւ. — Ինչո՞ւ. — Արտաւազդ ի՞նչ գանգատեցաւ հօրը. — Արտաշէս ի՞նչպէս անիծեց իր զաւակը. — Մեր նախնիք ի՞նչ կը կարծէին. — Արտաւազդի շղթայներն ի՞նչպէս կը զօրանային. — Դարբինները կիրակի օր ի՞նչ կ'ընէին:

---

13. ՎԱՂԱՐՇ ՈՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Տիգրան Գ.ի որդին ՎԱՂԱՐՇ որ աշխարհաշէն թագաւոր մը եղաւ՝ շինեց Վաղարշապատ եւ Վաղարշակերտ քաղաքները: Այնուհետեւ Վաղարշապատ եղաւ Հայոց մայրաքաղաքը:

Վաղարշ վերահաստատեց ԱՄԱՆՈՐԻ ՏՕՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ որ կը կատարուէր Բ...ի մէջ Հայոց տարեգլխուն, այսինքն Նաւասարդ 1ին (Օգոստոսի սկիզբները):

Վաղարշ Հայաստանի հիւսիսային կողմը Սկիւթացիներու հետ պատերազմի ատեն սպանուեցաւ:

Վաղարշին յաջորդեց իր որդին ԽՈՍՐՈՎ Ա. որ հօրը մահուան վրէժը լուծելու համար՝ հիւսիսային ազգերու վրայ յարձակեցաւ, յաղթեց, պատանդներ առաւ եւ սահմանագլուխը կոթողներ կանգնեց:

Խոսրով լսելով որ Պարսից Սասանեան ցեղէն Ա...էր իշխանն իր ազգական Պարթեւաց թագաւոր Ա...ն սպաննած ու յափշտակած է անոր տէրութիւնը, իր զօրքով Արտաշիրի վրայ յարձակեցաւ եւ մինչեւ Հնդկաստան փախցուց զայն:

Արտաշիր տեսնելով որ զէնքով չպիտի կրնայ յաղթել Խոսրովի՝ մտադրեց սպաննել տալ զայն: Պարթեւաց Սուրէնեան ցեղէն Անակ իշխանը մեծամեծ խոստումներով յանձն առաւ այս սպանութեան գործը: Անակ Արտաշրի ձեռքէն փախստական ձեւանալով՝ Հայաստան եկաւ եւ մեծ պատուով ընդունուեցաւ Խոսրովէն:

Անակ օր մը որսի ատեն Խոսրովի վրայ յարձակելով՝ զայն սպաննեց, բայց ինքն ալ Հայ նախարարներէն հալածուելով՝ բռնուեցաւ: Երասխ գետը նետելով՝ խեղդամահ ըրին զայն:

Խոսրով մեռնելու ատեն հրամայեց որ Անակի ցեղը սրէ անցնեն: Այս կոտորածէն ազատեցաւ միայն Անակի

կաթնկեր որդին զոր ստնտուն Կեսարիա փախցուց: Մանուկը հոն կոչուեցաւ Գրէգոր:

Գրիգոր Կեսարիոյ մէջ Քրիստոնէական կրթութիւն մը ստացաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Վաղարշ. — Ո՞ր քաղաքները չլինեց. — Վաղարշապատ ինչ եղաւ. — Վաղարշ ինչը վերահաստատեց. — Հայոց Նոր տարին ո՞ւր կը կատարէին. — Ե՞րբ կ'սկսէր Հայոց Նոր տարին. — Վաղարշ ե՞րբ սպանուեցաւ. — Ո՞վ էր Խոսրով Ա. եւ ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Արտաշիր. — Ինչ ըրած էր. — Խոսրով որո՞ւ վրայ յարձակեցաւ եւ մինչեւ ո՞ւր փախցուց. — Ինչո՞ւ. — Արտաշիր ինչ խորհեցաւ. — Ո՞վ յանձն առաւ Խոսրովը սպաննել. — Անակ ինչպէս Հայաստան եկաւ. — Անակ ինչ ըրաւ Խոսրովը.—Հայ նախարարներն ինչ ըրին Անակը. — Խոսրով ինչ հրամայեց. — Ո՞վ ազատեցաւ այս կոտորածէն. — Գրիգոր ո՞ւր կրթուեցաւ. — Ինչպիսի կրթութիւն մը ստացաւ:

Ա. ՄՓՈՓՈՒՄ

Պարթեւներու *Արշակ* թագաւորը կը տիրէ Հայաստանի եւ իր *Վաղարշակ* եղբայրը Հայոց թագաւոր կը կարգէ:

Վաղարշակ Հայաստանը կը նուաճէ իր իշխանութեան տակ, Հայոց պատմութիւնը գտնել կուտայ եւ Հայ նախարարները զանազան պաշտօններու կը բարձրացնէ:

Վաղարշակի թոռը *Արտաշէս Ա.* Պարթեւներու

ձեռքեն կ'առնէ Առաջնութիւնը, կը տիրէ *Փոքր Ասիոյ* ու *Յունաստանի*, բայց Հռոմայեցւոց նենգութեամբ կ'սպաննուի:

Արտաշես Բ.ի որդին՝ *Տիգրան Բ.* 30 տարի կը պատերազմի Հռոմայեցւոց դէմ Ասիոյ իշխանութեան համար եւ կը յաջողի երբեմն: Այս պատերազմին մէջ իրեն օգնեցին Պոնտոսի թագաւոր *Միհրդատ* ու Պարթեւները: Տիգրան Բ.ի օրով Հայաստան փառքի գագաթնակէտը հասած էր:

Արշամի օրով Հայաստան ճարկատու կ'ըլլայ Հռոմայեցւոց: Արշամի որդին՝ *Աբգար* խորհեցաւ ապստամբիլ, բայց չյաջողեցաւ:

Աբգար հաւատաց Քրիստոսի: Յիսուսի Համբարձումեն ետք *Թադէոս* առաքեալը Քրիստոնէութիւնը քարոզեց Հայաստանի մէջ:

Անանիա ու Սանատրուկ հալածեցին Քրիստոնէութիւնը: Ս. Թադէոս առաքեալն ու Ս. Սանդուխտ կոյսը նահատակուեցան:

Երուանդ Բ. Սանատրուկի ցեղը սրէ անցուց եւ իճ թագաւորեց: Բռնաւոր թագաւոր մը եղաւ: Իր իշխանութեան ապահովութեան համար՝ Միջագետը յանձնեց Հռոմայեցւոց:

Սմբատ Բագրատունի *Արտաշես Բ.ը* կոտորածեն ազատելով՝ Պարսկաստան տարած էր: Արտաշես երբ մեծցաւ, Բագրատունի Սմբատին հետ եկաւ եւ հօրը գահը ժառանգեց:

Արտաշեսի կինն էր *Սաթենիկ* թագուհի որ յաղթուած Ալանաց թագաւորին աղջիկն էր:

Արտաշես Հայաստանի բարեկարգութեան ու հաղթակերպութեան մեծ խնամք տարաւ:

Արտաւազդ Բ. իր հօր անհնձին պատճառաւ Մասիս լերան որսի ելած ատեն ինկաւ վիհի մը մէջ:

Վաղարշ շինեց *Վաղարշապատ* ու *Վաղարշակերտ* հաղարհներն եւ վերահաստատեց *Նոր տարին*:

Վաղարշի որդին՝ *Խոսրով Ա.* հալածեց Արտաշիր Սասանեան իշխանը, բայց Պահլաւունի Անակ իշխանին ձեռքով սպաննուեցաւ:

Անակի որդին էր Գրիգոր որ հօրը սպաննելեն ետք՝ կեսարիա փախաւ իր մնծուին ձեռքով:

Գրիգոր Կեսարիոյ մէջ քրիստոնեական կրթութիւն ստացաւ:

Ա. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Հայկ ինչպէ՞ս կը հիմնէ Հայկազանց հարստութիւնը. — Որո՞նք էին Արամի թշնամիները եւ ի՞նչ եղան. — Արամ ո՞ր երկիրներուն տիրեց. — Արայ գեղեցիկ ինչո՞ւ պատերազմեցաւ Շամիրամի դէմ. — Հայերն ինչո՞ւ հաւատային թէ Արայ գեղեցիկ աղջներ է. — Շամիրամ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս չինեց Շամիրամակերտը. — Հայերն որո՞ւ ձեռքով անկախ թագաւորութիւն ունեցան. — Տիգրան Ա.ի օրով Հայաստան ի՞նչ վիճակի մէջ էր. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ էր Հայոց պաշտած դիւցազնը. — Ի՞նչ կը նշանակէ դիւցազն. — Վաղարշակ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ, եւ ո՞րը. — Ո՞վ տիրեց Փոքր Ասիոյ. — Յունաստանի ինչո՞ր ընդել եաք. — Տիգրան Բ. որչա՞փ տարի պատերազմեցաւ եւ որո՞նց դէմ. — Հռոմայեցի ո՞ր զօրավարները յաղթուեցան եւ ո՞րը յաղթեց. — Որո՞նք էին Տիգրանի դաշնակիցները. — Ո՞վ անիծուեցաւ իր հօրմէն, ինչո՞ւ եւ ի՞նչ եղաւ. — Աբգարու օրով Հայաստան ի՞նչ փոփոխութիւն կրեց. — Քրիստոնէութիւնն ե՞րբ հալածուեցաւ. — Ո՞վ էր Հայոց բռնաւոր թագաւորը. — Ինչ բռնութիւններ ըրաւ. — Արտաշես Բ.

ինչպէ՞ս ժառանգեց թագաւորութիւնը. — Սաթենիկն ինչո՞ւ կնութեան առաւ. — Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր Արտաշէս Բ.ի օրով. — Վաղարշ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ. — Խոսրովի օրով Ասիոյ մէջ ինչ փոփոխութիւն յառաջ եկած էր. — Խոսրով ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս սպաննուեցաւ. — Ո՞վ էր Գրիգոր եւ ո՞ւր փախցուցին. — Ինչո՞ւ. — Հայերը մինչեւ Խոսրովի մահն ո՛ր ազգերու հետ պատերազմեցան եւ որո՞նց օրով, ինչո՞ւ. — Այս պատերազմներէն իւրաքանչիւրն ինչ հետեւանք ունեցաւ:

Դ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

14. ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Խոսրովու մահէն ետք Արտաշիր եկաւ տիրեց Հայաստանի եւ Խոսրովի ցեղը սրէ անցուց: Այս կոտորածէն ազատեցան միայն Խոսրովի որդին ՏՐԴԱՏ ու աղջիկը՝ Խոսրովիդուխտ: Յոյն երկիրը փախան նախարարներէն շատերը. ասոնց մէջ նշանաւոր էր Աբոհամդ Մամգոնեանը՝ Տրդատի դայեակը: Արտաւազդ Մանդակունին Տրդատը հետը փախցուց, իսկ Օտա Ամատունի նախարարը Խոսրովիդուխտն առնելով՝ ամրացաւ Անի-բերդը:

Տրդատ մեծցաւ, կրթուեցաւ Հիկիանոս անուն Հռոմայեցի կոմսին քով եւ իր մարմնական անսովոր ուժով մեծ համբաւ հանեց:

Գոթացոց Հռչէ հսկայ թագաւորը Հռոմայեցոց Դիոկղետիանոս կայսրը մենամարտի հրաւիրեց, սակայն կայսրը տկարակազմ ըլլալով՝ անոր տեղ Տրդատ մենամարտեցաւ Գոթացոց թագաւորին հետ եւ յաղթեց անոր:

Մեծն Տրդատ

Տրդատի այս քաջութեան իբրեւ վարձ՝ Դիոկղետիանոս զանիկա ղրկեց իր հօր գահը ժառանգելու համար:

Տրդատ Հռոմայեցի լեգէոններով երբ Կեսարիա հասաւ, ցրուած նախարարները Տրդատի քով ժողովեցան եւ Սմբատ Բագրատունին անոր գլուխը թագ կապեց: Յետոյ Հայաստան մտնելով՝ վանեցին Պարսիկներն ու Տրդատ տիրեց իր Հայրենի երկրին:

Ա.Ճաիիս

Տրդատ երբ Եկեղեաց գաւառը հասաւ, հրամայեց որ ամէն մարդ զոհ մատուցանէ Անահիտ կուռքին: Անակի որդին՝ ԳՐԻԳՈՐ որ Տրդատի քով ծառայութեան մտած էր՝ մերժեց այս հրամանը:

Տրդատը նախ քաղցրութեամբ եւ յետոյ տանջանքով ստիպեց Ս. Գրիգորն որ թողու Քրիստոնէութիւնը: Եւ երբ չկրցաւ համոզել եւ մանաւանդ երբ իմացաւ որ Անակի որդին է, հրամայեց զանիկա նետել Արտաշատ

քաղաքի Խոր–Վէրապն ուր մահապարտները կը նետէին: Ս. Գրիգոր հոն մնաց 14 տարի: Բարեպաշտ կին մը ամէն օր հաց կը նետէր հոն՝ զայն կերակրելու համար:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Արտաչիր ե՞րբ եկաւ Հայաստան եւ ի՞նչ ըրաւ. — Որո՞նք ազատեցան այս կոտորածէն. — Որո՞նք փախան Յոյն երկիրները. — Տրդատ որո՞ւ քով մնացաւ. — Խոսրովիդո՞ւխտ. — Տրդատ ինչո՞վ համբաւ ստացաւ. — Ո՞վ էր Հուէէ. — Ջո՞վ մնամարտի հրաւիրեց. — Ինչո՞ւ Տրդատ զնաց անոր դէմ. — Դիոկղետիանոս ի՞նչ ըրաւ Տրդատը. — Յրուած նախարարներն ե՞րբ Տրդատի քով հաւաքուեցան. — Ո՞վ անոր գլուխը թագ կապեց. — Տրդատ ինչպէ՞ս տիրեց Հայաստանի. — Տրդատ Եկեղեաց գաւառին մէջ ի՞նչ ըրաւ. — Ո՞վ մերժեց այդ հրամանը. — Ինչու. — Տրդատ ի՞նչ ըրաւ Ս. Գրիգորը. — Ե՞րբ Ս. Գրիգոր Խոր Վիրապը նետեցին. — Ի՞նչ էր Խոր Վիրապը. — Ս. Գրիգոր հոն քանի՞ տարի մնաց. — Բարեպաշտ կին մը ի՞նչ կ'ընէր ամէն օր:

---

15. ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՅԱՂԹԱՆԱԿԷ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Խումբ մը կոյսեր իրենց գլխաւոր Գայէանէի հետ Դիոկղետիանոսի հալածումէն փախչելով՝ Հայաստան

եկան: Տրդատ չարաչար տանջանքով զանոնք սպաննել տուաւ. ասոնց մէջ նշանաւոր էր Հռիփսիմէ:

Այս անգութ գործին վրայ, օր մը, երբ Տրդատ

Հռիփսիմէ Ս. Կոյս

Վաղարշապատ քաղքէն բազմութեամբ որսի կ'ելլէր, յանկարծ դիւահարեցաւ եւ խոզի փոխուելով՝ լեռները գնաց եւ վայրի խոզերու հետ կ'արածէր: Նաեւ թագաւորին իշխաններն ու քաղքին մարդիկն ալ այսահարեցան:

Մինչ բոլոր արքունիքը խռոված ու սարսափած էր այս հարուածներուն համար՝ Խոսրովիդուխտ երազին մէջ հրեշտակէն հրաման ընդունեց Ս. Գրիգոր Խոր Վիրապէն հանելու, որպէս զի խելագար թագաւորը բժշկէ: Օտա Ամատունի նախարարը Խոր Վիրապէն հանեց Ս. Գրիգորն որ

Աստուծմէ բժշկութիւն խնդրեց Տրդատի ու բոլոր դիւահար նախարարներուն համար:

Յետոյ Ս. Գրիգոր Քրիստոնէութիւնն ամէն տեղ քարոզեց, մկրտեց հազարաւոր մարդիկ ու բոլոր Ազգը Քրիստոնէութեան դարձուց: Ահա այս գործին համար Ս. Գրիգոր արժանացաւ կոչուիլ ԵՐԿՐՈՐԴ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ՀԱՅՈՑ:

Խոսրովիդուխտ

Այնուհետեւ Տրդատի ու բոլոր իշխաններու հաւանութեամբ Ս. Գրիգոր Կեսարիա ղրկուեցաւ եւ Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ: Դարձին Տրդատի հետ շատ տեղեր պտտելով՝ մեհեանները կործանեց, եկեղեցիներ, վանքեր ու դպրոցներ շինեց: Ս. Գրիգորի շինել տուած եկեղեցիներուն

մէջ նշանաւոր էր Վաղարշապատու ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ որ կոչուեցաւ ԷՋՄԻԱԾԻՆ:

Ս. Գրիգոր շատ կարգեր ու կանոններ հաստատելէ ետք, իրեն յաջորդ թողլով իր որդին Ս. Արիստակէսը՝ առանձնացաւ Մանէայ Այր կոչուած տեղն եւ հոն ճգնեցաւ մինչեւ իր վախճանը:

Տրդատ տեսնելով նախարարներուն անուղղայ բարքը՝ արքայական գահէն հրաժարեցաւ եւ Մանեայ Այրն առանձնացաւ: Նախարարներն երբ տեսան թէ Տրդատ իր հրաժարման վրայ անդրդուելի կը մնայ, թունաւորեցին զայն:

Տրդատի տեղ թագաւորեց իր որդին Խոսրով Բ. որ հիւսիսային ազգերու վրայ յաղթութիւն տարաւ Բաբաս Ասպետ ու Ամատունի Վահան քաջութեամբ:

Խոսրով Դուին քաղաքը շինեց ու զայն մայրաքաղաք ըրաւ:

Դ Ս Ս

Թելադրութեամբ

Որոնք Հայաստան վախած էին. — Ինչո՞ւ. — Տրդատ զանոնք ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Հռիփսիմէ. — Տրդատ ինչո՞ւ դիւահարեցաւ. — Որոնք նաեւ այսպէս հարեցան. — Խոսրովիդուխտ ե՞րբ երազ տեսաւ. — Ի՞նչ տեսաւ. — Ո՞վ հանեց Խոր Վիրապէն Ս. Գրիգորը. — Ի՞նչ եղան դիւահարները. — Ս. Գրիգոր ինչո՞ւ Երկրորդ Լուսաւորիչ կոչուեցաւ. — Ս. Գրիգոր ո՞ւր և ո՞ւրկէ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ. — Երբոր դարձաւ,

Հայաստանի մէջ ինչե՞ր ըրաւ. — Ո՞րն է Էջմիածինը. — Լուսաւորիչ ե՞րբ առանձնացաւ Մանեայ Այրը. — Տրդատ ինչո՞ւ քաշուեցաւ Մանեայ Այրը. — Նախարարներն ինչ ըրին. — Ո՞վ էր Խոսրով Բ. — Որո՞նց քաջութեամբ եւ որո՞նց վրայ յաղթութեան տարաւ. — Խոսրով ո՞ր քաղաքը շինեց. — Այնուհետեւ Դուին ինչ եղաւ:

---

16. ՏԻՐԱՆ Բ. ՈՒ ԱՐՇԱԿ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Խոսրով Բ.ի որդին էր ՏԻՐԱՆ Բ. որ վերնէս կաթողիկոսին հետ Կ. Պոլիս գնաց ու Կոստանդին կայսեր հաւանութեամբ Հայոց թագաւոր եղաւ:

Պարսից Շապուհ թագաւորը տեսնելով որ Հայերն օրէ օր կը մօտենան Կ. Պոլսոյ արքունիքին՝ կասկածեցաւ եւ Հայաստանի վրայ յարձակեցաւ: Սակայն Աբջարեան կաթողիկոսն իշխանն որ Հայաստանի ընդհանուր տեսուչ կարգուած էր՝ յաղթեց Պարսից ու Հայրենիքը պաշտպանեց մինչեւ Տիրանի դարձը:

Տիրան քանի մը երեւելի մարդիկ յանիրաւի սպանել տուաւ, ինչպէս Ս. Վրթանէսի որդին ու յաջորդը՝ Յուլիանոս «Ուրացող» կայսեր պատկերն եկեղեցւոյ մէջ դնել ուզած չէր, եւ Դուինէ Յերուսի եպիսկոպոսը՝ որ զինք՝ Տիրանը յանդիմանած էր:

Պարսից Շապուհ թագաւորը Յուլիանոսին յաղթելէն ետք, Տիրանը դաւով բռնեց եւ աչքերը հանել տուաւ:

Շապուհ Հայերը սիրաշահելու համար՝ Տիրանի որդին Արշակ Բ.ը թագաւոր դրաւ ու արձակեց Տիրանն որ Արարատ նահանգի մէջ Արագած լերան ստորոտը Կոշաւանը բնակեցաւ մինչեւ իր մահը:

Արշակ թէեւ քաջ, բայց յամառ, խստաբարոյ ու մոլի էր, մանաւանդ դրացի ազգերու հանդէպ իր բռնած երկդիմի ընթացքով անթիւ չարիք հասցուց երկրին:

Կը նախանձէր իր Գռեղ եղբօրորդոյն վրայ որ նախարարներուն սիրելի էր: Ուստի սպաննել տուաւ զայն ու անոր Փառանձեմ կինը կնութեան առաւ: Արշակ իր հայրն ալ խեղդեց:

Փառանձեմ անզգամ կին մըն էր. անօրէն քահանայի մը ձեռքով Ս. հաղորդութեան մէջ թոյն խառնելով՝ սպաննել տուաւ Արշակի օրինաւոր կինը՝ Ողիմպիադան որ Յունաց Վալենտինիանոս կայսեր ազգականներէն էր:

Արշակ շինել տուաւ Արշակաւան անունով քաղաք մը եւ հոն ժողվեց չարագործ մարդիկ:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Տիրան Բ. — Ինչպէ՞ս թագաւոր եղաւ Հայոց. — Շապուհ Հայաստանի վրայ ինչո՞ւ յարձակեցաւ. — Ո՞վ յաղթեց Շապուհի. — Արշաւիր կամսարական ինչ պաշտօն ունէր. — Տիրան ինչպէ՞ս վարուեցաւ Յուսիկի հետ. — Ինչո՞ւ. — Ինչ եղաւ Դանիէլ եպիսկոպոսը. — Շապուհ Տիրանն ինչ ըրաւ. — Շապուհ ինչո՞ւ Արշակը թագաւորեցուց. — Ո՞վ էր Արշակ Բ. —

Տիրան ո՞ւր բնակեցաւ. — Արշակ ինչ նկարագրի տէր էր. — Որո՞ւն վրայ կը նախանձէր. — Ո՞վ էր Փառանձեմ. — Ո՞վ զայն իրեն կին առաւ. — Արշակ ինչ ըրաւ իր հայրը. — Ո՞վ էր Արշակի օրինաւոր կինը. — Փառանձեմ ինչ ըրաւ Ողիմպիադան. — Արշակ ինչո՞ւ չինեց Արշակաւանը:

---

17. ԱՐՇԱԿ Բ. ՈՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Նախարարները բողոքեցին այս անիրաւութեան դէմ. Արշակ մտիկ չըրաւ: Այն ատեն նախարարները Պարսից օգնութեամբ Արշակի դէմ ապստամբեցան, Արշակաւանը կործանեցին ու բնակիչներուն մեծ մասը սրէ անցուցին: Ս. Նբ. Լուսաւորչի յորդորով միայն կաթնկեր մանուկներն ազատեցան:

Արշակ Կովկաս փախած էր. այն տեղերէն Վրացի զօրք ժողվելով՝ Հայաստան դարձաւ նախարարներէն վրէժ լուծելու համար: Երկու տարի շարունակ պատերազմ մղեց անոնց դէմ: Այս խառնակութեանց միջոցին մէկ կողմէ Պարսիկները Հայաստանի արեւելեան կողմերը կ'ասպատակէին, միւս կողմէ Վալէս կայսեր հրամանաւ Թէոդոս զօրավարն Արշակի վրայ կ'արշաւէր: Արշակ նեղը մնալով՝ Ս. Ներսէսի միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ իր նախարարներուն հետ: Միայն Մեհրուժան Արծրունի ու Վարդան Մամիկոնեան անհաշտ մնալով՝ Շապուհի քով ապաստանեցան:

Հակառակ Ս. Ներսէսի խրատներուն, Արշակ Բ. վրէժ կը լուծէր Արշակաւանը կործանող նախարարներէն. ասոնցմէ Կամսականէն ցեղը բոլորովին բնաջինջ ըրաւ: Նախարարները վհատած՝ Արշակ Բ.ը մատնեցին Շապուհի ձեռքն որ զայն շղթայակապ նետեց Անյոյշ բերդը: Հայոց անօրէն թագաւորը յուսահատութենէն անձնասպան եղաւ. Փառանձեմ ալ Արտագերեց բերդը ցիցը հանուեցաւ:

Մեծն Ներսէս Պարթեւ

Արշակի մահէն ետք Շապուհ Մեհրուժան Արծրունի «Ո-ւյաչ-ը» իշխանը Հայաստան ղրկեց շատ զօրքով եւ անոր խոստացաւ Հայոց թագաւորութիւնը, եթէ Հա-

յերն Արեւապաշտութեան դարձնէ: Մեհրուժան շատ չարիք հասցուց Հայոց, նախարարներու կիները բանտարկեց կամ չարաչար սպաննեց եւ Քրիստոնէութեան վերաբերեալ բոլոր գիրքերն այրել տուաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Նախարարներն ինչ ըրին Արշակի դէմ. — Ինչո՞ւ և որո՞նց օգնութեամբ ապստամբեցան. — Ինչը կործանեցին. — Որո՞նց խնայեցին, ինչո՞ւ. — Արշակ ինչո՞ւ կովկաս փախաւ. — Արշակ ե՞րբ Մեծն Ներսէսի միջնորդութեան դիմեց. — Որո՞նք Շապուհի քով փախան. — Կամսարական ցեղն ե՞րբ բնաջինջ եղաւ.— Արշակ Անյոյշ բերդն ինչպէ՞ս աքսորուեցաւ. — Հոն ինչ եղաւ. — Շապուհ զո՞վ և ե՞րբ Հայաստան ղրկեց. — Մեհրուժանի ինչ խոստացած էր. — Մեհրուժան ինչ ըրաւ Հայաստանի մէջ. — Փառանձեմ ինչ եղաւ:

---

18. ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՈՒ ՊԱՊ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Երբ Վաղէս կայսեր յաջորդեց Մեծն Թէոդոս, Մեծն Ներսէս խնդրեց կայսրէն թագաւորեցնել Արշակի որդին ՊԱՊը որ իբրեւ պատանդ Կ. Պոլիս կը գտնուէր:

Կայսրն ընդունեց Ս. Ներսէսի խնդիրքը, շատ զօրքով Հայաստան ղրկեց Տերենտիանոս զօրավարը. ասիկա Պարսից զօրքերը վռնտելով՝ Պապը թագաւորեցուց:

Շապուհ երբ իմացաւ ասիկա, Մեհրուժանը դարձեալ ղրկեց Հայաստան: Պատերազմը Զէյթուն դաշտին մէջ տեղի ունեցաւ, մինչ Մեծն Ներսէս Նպատ լերան վրայ կ'աղօթէր: Պարսիկները չարաչար յաղթուեցան ու ցիրուցան եղան: Հայոց սպարապետը՝ Սմբատ Բագրատունի

Մեհրուժան կը պատժուի

իշխանը գերի բռնելով Մեհրուժանը՝ անոր գլուխը հրաշէկ շամբուրով պսակեց ու ըսաւ. «Մեհրուժան, կը պսակեմ քեզ, քանի որ Հայոց թագին աչք ունէիր, եւ ասիկա ընելով՝ իմ հայրենական պաշտօնս կը կատարեմ:»

Պապ թէեւ սկզբան Մեծն Ներսէսի յորդորներուն հետեւելով՝ կառավարեց երկիրը, բայց յետոյ անկարգ կեանք մը վարեց իր հօր պէս, այնպէս որ Ս. Կաթողիկոսը

յաճախ կը պարտաւորէր յանդիմանելու զինք: Պապ այս յանդիմանութիւններէն ձանձրացած՝ թունաւորել տուաւ հայրենասէր հայրապետը՝ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՐԻԿԸ:

Պապ կ'ապստամբի Թէոդոս կայսեր դէմ ալ, բայց գերի կը բռնուի Տերենտիանոս զօրավարէն ու Կ. Պոլիս կը ղրկուի շղթայակապ:

Կայսրը սակրով գլխատել տուաւ ապերախտ թագաւորը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ յաջորդեց Վաղէս կայսեր. — Ո՞վ պատանդ կը գտնուէր Պոլսոյ մէջ. — Մեծն Ներսէս ի՞նչ խնդրեց Մեծն Թէոդոսէն. — կայսրն ի՞նչ ըրաւ Մեծն Ներսէսի խնդիրքը. — Պապ ինչպէ՞ս թագաւորեց. — Մեհրուժան ե՞րբ նորէն Հայաստան եկաւ. — Պատերազմին ո՞ւր տեղի ունեցաւ. — Մեծն Ներսէս ո՞ւր աղօթեց. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ բռնեց Մեհրուժանը. — Սմբատ Բագրատունի ի՞նչ ըրաւ Մեհրուժանը. — Պապ ի՞նչպէս կառավարեց Հայաստանը. — Ի՞նչպիսի կեանք մը վարեց. — Պապ ինչպէ՞ս վարուեցաւ Մեծն Ներսէսի հետ. — Ո՞վ էր Հայոց առաջին Հայրիկը. — Պապ ինչո՞ւ շղթայակապ կ. Պոլիս կը ղրկուի. — կայսրն ի՞նչ ըրաւ Պապը:

---

19. ՅՈՒՆԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՒ ՊԱՐՍԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Թէոդոս կայսրը Հայերը դիւրաւ զսպելու համար՝ Հայաստանն երկու մասի բաժնեց, եւ Պապի երկու որդիները՝ Արշակ Գ. ու Վաղարշակ Բ. թագաւոր կարգեց: Առաջինը Հայաստանի Արեւելեան մասին վրայ իշխեց, երկրորդն ալ՝ Արեւմտեան մասին վրայ:

Վաղարշակ մեռաւ նոյն տարին եւ թագաւորութիւնը մնաց միայն Արշակի:

Թէոդոսի յաջորդ Արկադիոս կայսրն ու Պարսից Շապուհ թագաւորը համաձայնելով՝ Հայաստանը զերծուին բաժանեցին (395): Արեւելեան մասը բաժին ինկաւ Պարսից, Արեւմտեան փոքր մասն ալ՝ Յունաց:

Արշակ չուզելով հպատակիլ կրակապաշտ Պարսից՝ ընտրեց Յունաց բաժնին վրայ միայն թագաւորել:

Պարսիկներն սկզբան թագաւոր չդրին իրենց բաժնին վրայ, յետոյ Հայերը սիրաշահելու համար՝ Խոսրով անուն Արշակունի մը թագաւոր դրին ու Արշակի հետ գաղթող նախարարներն ալ իրենց տեղերը հրաւիրեցին: Այս նախարարներէն ոմանք Արշակի գանձերը յափշտակելով՝ Խոսրովի քով գացին: Այս պատճառաւ պատերազմ ծագեցաւ երկու համազգի թագաւորներու միջեւ: Արշակ յաղթուելով՝ մեռաւ:

Այնուհետեւ Յոյները Հայոց թագաւոր չդրին իրենց բաժնին վրայ եւ Յոյն կոմսերու ձեռքով կառավարեցին

զայն: Հայ նախարարները միացան Խոսրովի հետ որ Յունաց բաժնի հարկն ալ վճարել յանձն առնելով՝ իր իշխանութեան ներքեւ միացուց Հայաստանը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Թէոդոս կայսրն ինչո՞ւ Հայաստան երկուքի բաժնեց. — Զորո՞նք թագաւոր կարգեց. — Արշակ ո՞ր մասին իշխեց. — Վաղարշա՞կ. — Արշակ ինչպէ՞ս երկուքին վրայ թագաւորեց. — Ո՞վ էր Արկադիոս. — Արկադիոս ի՞նչ ըրաւ. — Որն է՞ր Պարսից բաժինը. — Յունացը՞. — Արշակ ինչո՞ւ չուզեց թագաւորել Արեւելեան մասին վրայ. — Պարսիկներն ինչո՞ւ Խոսրովը թագաւոր դրին իրենց բաժնին վրայ. — Ինչո՞ւ պատերազմ ծագեցաւ երկու համազգի թագաւորներուն միջեւ. — Յոյներն այնուհետեւ ինչպէ՞ս կառավարեցին իրենց բաժինը. — Խոսրով ինչպէ՞ս միացուց երկու բաժինները:

---

20 ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ. ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ԳԻՒՏԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Խոսրով 5 տարի թագաւորելէն ետք թշնամացաւ Պարսից հետ, որովհետեւ առանց Շապուհի հաւանութեան կաթողիկոսական գահը բարձրացուցած էր Մեծն Ներսէսի որդին՝ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ:

Շապուհ իր Արտաշիր որդին ղրկեց Հայաստան: Արտաշիր ոչ միայն պաշտօնանկ ըրաւ Ս. Սահակը, այլեւ Խոսրովը Պարսկաստան տանելով՝ բանտարկեց: Իսկ երբ Արտաշիր իր հօր տեղ Պարսկական գահն ելաւ, Խոսրովի եղբայրը՝ Վռամշապուհ թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ:

Վռամշապուհ

Վռամշապուհ խոհեմ ու հայրենասէր թագաւոր մը եղաւ. ոչ միայն սիրելի էր նախարարներուն ու Ս. Սահակի, այլեւ Պարսից, այնպէս որ շատ կը յարգէին զինք: Հաշտարար ընթացք մը բռնեց եւ Պարսից հաւանութեամբ նորէն գահը բարձրացուց Սահակ Պարթեւը:

Մինչեւ Վռամշապուհի ժամանակ Հայէրէն այբուբէն չիկար: Վռամշապուհի փափաքով ու Ս. Սահակի օգնու-

թեամբ Ս. ՄԵՍՐՈՊ Հայէրէն տէրը հնարեց (404) որ Մեծոպեան տառ կոչուեցաւ: Այնուհետեւ ամէն տեղ դպրոցներ բացուեցան, Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ իրենց աշակերտներով Յունարէնէ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑԻՆ Հին ու Նոր կտակարանները: Քիչ ատենէն Հայոց Հին եկեղեցին շատ ծաղկեցաւ:

Ս. Մեսրոպ

Վռամշապուհի մահէն ետք, Ս. Սահակի խնդրանքով Պարսից Յազկերտ Ա. թագաւորը նորէն թագաւորեցուց Խոսրովն որ մէկ տարի իշխանութիւն վարելէն ետք մեռաւ եւ նորէն սկսաւ անիշխանութիւնը:

Յազկերտ չուզելով Հայոց վրայ Հայ թագաւոր դնել՝ իր Շապուհ որդին Հայաստան ղրկեց որ Հայերը կրակապաշտ ընէ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Խոսրով ե՞րբ և ինչո՞ւ թշնամացաւ Պարսից հետ.— Շապուհ ինչո՞ւ իր Արտաշիր որդին ղրկեց Հայաստան.— Վռամշապուհ ե՞րբ թագաւորեց.— Վռամշապուհ ի՞նչ նկարագրի տէր էր.— Ի՞նչ ընթացք բռնեց.— Ջո՞վ նորէն գահը բարձրացուց.— Մինչև ե՞րբ Հայերէն գիր չիկար.— Ո՞վ հնարեց Հայերէն գիրը.— Ե՞րբ.— Այդ գիրն ինչ կոչուեցաւ.— Ե՞րբ դպրոցները բացուեցան.— Հայոց հին Գրականութիւնն ինչպէս ծաղկեցաւ.— Վռամշապուհի մահէն ետք ո՞վ թագաւորեց.— Յազկերտ ինչո՞ւ իր Շապուհ որդին Հայաստան ղրկեց:

---

21. ԱՐՏԱՇԻՐ՝ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԿՈՐՃԱՆՈՒՄԸ

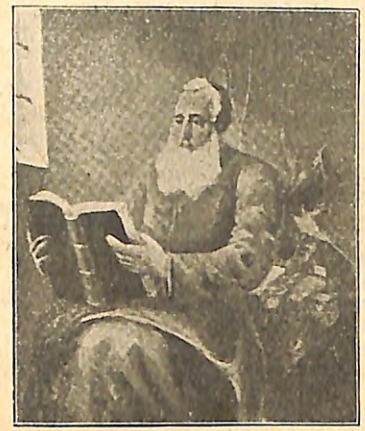
ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Շապուհ չյաջողեցաւ եւ նախարարներուն թշնամութիւնը գրգռեց իրեն դէմ: Շապուհ իր Յազկերտ հօր հիւանդութիւնը լսելով՝ Պարսկաստան գնաց եւ անոր մահէն ետք հոն սպաննուեցաւ: Հայերը Նէրսէհ ձէռակալէ իշխանին առաջնորդութեամբ ապստամբեցան ու Պարսիկները հալածեցին:

Յազկերտ Ա.ի յաջորդը՝ Վռամ Հայերը սիրաշահելու համար իր բաժնին վրայ թագաւորեցուց Վռամշապուհի

18 տարեկան որդին Արտաշէս որ պարսիկ անունով կոչուեցաւ Արտաշէր:

Արտաշիր անկարգ ու մոլի կեանք մը վարեց եւ ատելի եղաւ նախարարներուն: Ս. Սահակի հեռատես ու իմաստուն յորդորանքին հակառակ՝ նախարարներն

Ս. Սահակ Պարթեւ

Արձկէցի Սուրմակ քահանայի հետ Տէրէն երթալով՝ Վռամին առջեւ չարախօսեցին ոչ միայն Արտաշիրի, այլեւ Ս. Սահակ կաթողիկոսի մասին ալ: Վռամ զանոնք Տիզբոն կանչելով՝ դատապարտեց. Արտաշիր գահէն ինկաւ, որով իսպառ վերջացաւ Արշակունեաց տոհմը-ը եւ Ս. Սահակի տեղ կաթողիկոս դրաւ այդ Սուրմակ քահանայն, որով վերջացաւ Ս. Լուսաւորչէ ցեղէն կաթողիկոս-ը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Շապուհ որոնց թշնամութիւնը գրգռեց իրեն դէմ. — Ո՞ւր սպանուեցաւ. — Հայերն ինչ ըրին. — Ո՞վ էր Վռամ. — Ո՞վ էր Արտաչէս. — Վռամ ինչո՞ւ թագաւորեցուց Արտաչէսը. — Ինչ կոչուեցաւ. — Արտաչիր ինչ նկարագրի տէր էր. — Որո՞նք Տիզբոն գացին. — Որո՞նց մասին չարախօսեցին. — Վռամ զորո՞նք կանչեց Տիզբոն. — Ինչ ըրաւ զանոնք. — Որո՞նք վերջացան և ինչպէ՞ս:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Պիսկոպեսիաններուն հալածանքին Հայաստան փախան *Ս. Հռիփսիմեանք* ու Տրդատի հրամանաւ ճաճատակուեցան:

Ասոր վրայ *Տրդատ* ու իր հարճախոհ նախարարները դիւահարեցան: Աստուծոյ հրամանաւ Ս. Գրիգոր խոր վիրապին հանեցին որ ամենին ալ բժշկեց:

Ս. Գրիգոր Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ հաստատելին ետ Կեսարիոյ մէջ Հայոց *կաթողիկոս* ձեռնադրուեցաւ եւ դարձին գինեց *Լուսաւորիչը*:

Տրդատ հրաժարեցաւ գահին ու բուսաւորուեցաւ նախարարներու ձեռով:

Խոսրով Բ. Տրդատի որդին Յունաց կայսեր հաւանութեամբ թագաւորեց:

Ասոր որդին *Տիրան Բ.* Զար Յուլիանոսի կողմն բլլալուն՝ աչերը հանեցին Շապուհի հրամանաւ:

Տիրան Բ.ի որդին *Արշակ Բ.* դրացի ազգերուն դէմ իր բռնած երկդիմի ընթացքով անթիւ չարիք հասցուց Հայաստանի, եւ շատ ատելի եղաւ նախարարներուն: Շապուհի հրամանաւ շրթայակապ բանտարկուեցաւ Անյոյս բերդն եւ հոն իննսնապան եղաւ.

Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ նախարարն ուզեց տիրել Հայաստանի, բայց չյաջողեցաւ, որովհետեւ Յունաց կայսրը *Մեծն Թեոդոսի* խնդրանքով Պապը թագաւոր կարգեց Հայոց

Սակայն Պապ իր յոռի ընթացքով ատելի եղաւ թէ՛ Մեծն Թեոդոսի եւ թէ կայսեր: Պապը յեղոյ գլխատուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ:

Թեոդոս Հայաստան երկուքի բաժնեց, յեղոյ իր յաջորդն *Արկադիոս* Պարսից թագաւորին հետ համախոհուրդ՝ զայն *մեջերնին բաժնեցին* (395):

Յոյներն իրենց բաժինը կառավարեցին կոմսերով:

Պարսից Հայաստանի թագաւորը՝ *Վռամշապուհ* շատ խոհեմ ընթացք մը ունեցաւ: Ատոր օրով Հայոց կաթողիկոսն էր *Ս. Սահակ Պարթեւ:*

Կաթողիկոսին ու թագաւորին փափաքով *Ս. Մեսրոպ* գտաւ (404) *Հայերէն գիրը*:

Գրի գիւտեն ետ Հայ գրականութիւնը շատ ծաղկեցաւ:

Վռամշապուհի որդի *Արտաշիրի* օրով, Հայ նախարարներու խնդրանքով *կործանեցաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնն* ու վերջացաւ Ս. Լուսաւորչի ցեղին կաթողիկոսութիւնը:

Բ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ մինչեւ ե՞րբ հալածուեցաւ. — Որո՞նք եղան վերջին հալածանքի զոհերը. — Ս. Գրիգոր ինչո՞ւ Խոր Վիրապէն հանեցին. — Ինչո՞ւ երկրորդ Լուսաւորիչ կոչուեցաւ. — Որո՞նք են Հայաստանի առաջին Լուսաւորիչները. — Ս. Գրիգոր ո՞ւր կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ. — Ե՞րբ չինեց Էջմիածինը. — Որո՞նք Մանեայ Սլոն առանձնացան. — Որո՞նք են Տիրանի ու Արշակի յոռի կողմերը. — Տիրան ինչ պատիժ կրեց. — Արշա՞կ. — Պապ ինչ նկարագրի տէր էր. — Որո՞նք են Մեծն Ներսէսի բարեգործութիւնները. — Հայաստան ե՞րբ երկուքի բաժնուեցաւ. — Ինչ եղաւ ասոր հետեւանքը. — Վռամշապուհի օրով Հայաստան ինչ փոփոխութիւններ կրեց. — Որո՞նք էին այդ փոփոխութեան սաստարները. — Ինչո՞ւ վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը. — Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ ինչ օգուտներ ունեցած են. — Հայերը Տրդատէն սկսեալ մինչեւ Խոսրով Գ. որո՞նց դէմ պատերազմներ մղեցին և ինչ նպաստակաւ. — Ինչո՞ւ չյաջողեցան. — Որո՞նք էին այն առեն Ասիոյ երկու հզօր տէրութիւնները. — Հայաստան ինչ դարձած էր առոնց մէջև. — Հայաստան Տրդատի օրով ինչ բարեփոխութիւն կրեց. — Վռամշապուհի օրո՞վ։

Ե. ԱԶԳԱՅԻՆ – ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

22. ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Պարսից առաջին մարզպանն եղաւ Վէհ-Ղըշլաղ՝ որ խաղաղութեամբ վարեց իշխանութիւնը։

Վեհմիհրշապուհէն ետք Մարզպանութիւնը յանձնուեցաւ Սէնէսայ ՎԱՍԱԿ իշխանին։

Յազկերտ Բ. Արեւելեան = Յունաց կայսրութեան վրայ տարած յաղթութենէն մեծամտելով՝ իր Մէհրներսեհ Վզրուկէն գրգռութեամբ մտադրեց Քրիստոնեութիւնը ջնջել ու Կրակապաշտութիւնը = Մոգապաշտութիւնն ընդունել տալ Հայոց, Վրաց ու Աղուանից։

Ուստի Յազկերտ ղրկեց երկայն նամակ մը ուր կը պարսաւէր Քրիստոնէութիւնն իբրեւ սուտ, կը գովէր Պարսից հաւատքն իբրեւ ճշմարիտ եւ կ'ստիպէր Հայ նախարարներն որ իրենց կրօնքը թողլով՝ Զրադաշտի կրօնքն ընդունին։

Զրադաշտի կրօնքի գլխաւոր կէտն էր Արեւուն եւ Կուռքին երկրպագել իբրեւ Աստուծոյ։

Հայերն իսկոյն Եկեղեցական = Կրօնական ու Աշխարհական = Քաղաքական ժողով գումարելով՝ պատասխան մը գրեցին ուր բացատրեցին Քրիստոնէական կրօնքի ճշմարտութիւնը եւ յայտնեցին թէ թագաւորին ամէն

հրամանը կատարելու պատրաստ էին, բայց չէին կրնար ձշմբէա Աթոռեայ ոէղ կբան ու Աբե-ը պաշտել:

Յազկերտ այս պատասխանին վրայ բարկանալով՝ Տիզբոն (Պարսկաստան) կանչեց Հայ նախարարներու գլխաւորները՝ Վասակ Տըղան, ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ եւ Վահան Ամատունի. ասոնք շատ ընդիմամանալէն ետք, վախնալով Յազկերտի սպառնալիքէն՝ առ երես հաւանեցան ու Հայաստան դարձան բազմաթիւ զօրերու հետ: Մոգերը Պարսից երեսէն պիտի վոչնչացնէին Հայոց, եկեղեցիները պիտի կործանէին ու անոնց տեղ աթոռանիներ պիտի շինէին:

Դ Ա Ս

Թեւադրութեամբ

Պարսիկներն ինչպէ՞ս կառավարեցին Հայաստանը.— Ո՞վ եղաւ առաջին մարզպանը. — Վասակ Սիւնի իշխանն ե՞րբ եղաւ մարզպան. — Յազկերտ ե՞րբ մտադրեց ջնջել Քրիստոնէութիւնը. — Կռապաշտութիւն որո՞նց ընդունել տալ խորհեցաւ.— Յազկերտ ի՞նչ գրեց. — Նամակին մէջ ի՞նչը կը պարսաւէր.— Ի՞նչը կը գովէր. — Ի՞նչ կ'ատիպէր. — Զրադաշտի կրօնքն ի՞նչ կը պաշտէր. — Հայերն ի՞նչ գումարեցին և ի՞նչ պատասխանեցին. — Յազկերտ այս պատասխանին վրայ ի՞նչ ըրաւ. — Որո՞նք էին գլխաւոր նախարարները. — Նախարարներն առևրեան ի՞նչ ըրին. — Ինչո՞ւ. — Որո՞նց հետ Հայաստան դարձան. — Մոգերն ի՞նչ պիտի ընէին:

---

23. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Յազկերտի այս խորհուրդը չյաջողեցաւ, որովհետեւ Հայերը քաջալերուելով իրենց կղերականներէն, մանաւանդ անոնց գլխաւոր Ս. Ղեւոնդ երէցէն՝ լաւ ջարդ մը տուին մոգերուն, մոգպետին գլուխը չախչախեցին եւ միաբանեցան, ուխտեցին զէնքով դիմադրել, եթէ Յազկերտ բռնի ստիպէր զիրենք Քրիստոնէութիւնն ուրանալ:

Յազկերտ զայրանալով՝ Հայոց վրայ զօրք ղրկեց բռնի ստիպելու Հայերն որ ուրանան իրենց կրօնքը:

Կաժիր Վարդան

Հայերն իրենց սպարապետ ՄԵԾՆ ՎԱՐԴԱՆ Մամիկոնեան նախարարին առաջնորդութեամբ պատրաստուեցան ընդդիմանալ Պարսից:

Բայց քանի մը նախարարներ՝ Ուրացողները Սիւնեաց Վասակ իշխանին դրդումով Պարսից յարեցան եւ մեծ վնաս պատճառեցին Հայոց. ատրուշաններ կանգնեցին, եկեղեցիներ կործանեցին, քահանայներ բանտարկեցին ու նշանաւոր ընտանիքներ բերդերու մէջ արգիլեցին:

Վարդան ու բոլոր Ուխտապահ նախարարներն ազգակործան այս չարիքը տեսնելով՝ ժողվեցան Ա[illegible]ի դաշտը պատերազմելու Պարսից դէմ որոնց հետ էին Վասակեանները: Հոն փութացին նաեւ Յովսէփ կաթուղիկոս, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոս, Ղեւոնդ երէց եւ ուրիշ եկեղեցականներ:

Պատերազմը չսկսած՝ բոլոր զօրքերը խոստովանեցան ու հաղորդուեցան:

Ուխտապահ Հայերը վեհ քաջութեամբ, առիւծաբար կռուեցան, խիզախեցին թշնամիին դէմ որ շատ աւելի էր թուով: Այս նշանաւոր պատերազմին մէջ նահատակուեցան 1036 [illegible] որոնց մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ քաջ նախարարներ: Պարսից կողմէ գետին փռուողները եռապատիկ էին:

Յազկերտ պաշտօնանկ ըրաւ Վասակն ու Ա[illegible] Պարսիկ իշխանը մարզպան կարգեց:

Ատրորմիզդ պատուէր ստացած էր թագաւորէն սիրաշահել Հայերը, միայն շղթայակապ Տիզբոն ղրկել Հայոց կղերէն քանի մը երեւելիներ՝ Յովսէփ կաթողիկոսը, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսն ու Ս. Ղեւոնդը՝ իբր պատճառ այս ամէն չարիքներուն:

Նախարարները Տիզբոն գացին բողոքելու թէ վասակն է այս ամէն չարիքի պատճառ, ոչ թէ կղերը:

Յազկերտ Վասակն ալ հաւասար յանցաւոր դատեց ու մահապարտներու բանտը նետել տուաւ ուր որդնհար մեռաւ: Յազկերտ նախարարներն ու եկեղեցականները Նիւշապուհ քաղաքն աքսորեց:

Ղեւոնդ երէց

Մոգերու խորհրդով նահատակուեցան կղերականները, իսկ նախարարները քանի մը տարիէն Յազկերտի յաջորդ Պերոզի օրով արձակուեցան եւ Հայաստան դարձան Ա[illegible] Պարսիկ մարզպանին հետ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Յազկերտի այս խորհուրդն ինչ եղաւ. — Ինչո՞ւ. — Հայոց կղերականներն ինչ ուխտեցին. — Յազկերտ ինչո՞ւ զօրք ղրկեց. — Հայերն ինչ ըրին. — Ո՞վ էր իրենց առաջնորդը. — Որո՞նք Պարսից կողմն անցան. — Ո՞վ էր դրդողը. — Ուրացողներն ինչո՞ր ըրին. — Ս. Վարդանանք ո՞ւր ժողովեցան. — Ինչո՞ւ. — Որո՞նք փութացին նաև Աւարայր գալու. — Պատերազմը չսկսած՝ ինչ եղան զօրքերը. — Ինչո՞ւ. — Ուխտապահ Հայերն ինչպէ՞ս կռուեցան. — Աւարայրի ճակատամարտին մէջ որո՞նք նահատակուեցան. — Վասակ ինչ եղաւ. — Ո՞վ էր Մտրուխիզդ և ինչ պատուէր ստացած էր. — Նախարարները Տիզբոնի մէջ ինչ ըրին. — Յազկերտ Վասակն ինչ ըրաւ. — Նախարարնե՞րը. — Կղերականնե՞րը. — Որո՞նք նահատակուեցան. — Նախարարներն ինչո՞ւ Հայաստան դարձան և որո՞ւ հետ։

---

24. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Այս աքսորէն դարձող նախարարներէն մէկն էր Մեծն Վարդան զօրավարի Հմայեակ եղբօր որդին ՎԱՀԱՆ որ ջանաց միութիւն հաստատել Հայոց մէջ։

Աւարայրէն ու իր յաջորդ Աւարձաոյ մարզպանները թէեւ քաղցրութեամբ կը վարուէին ու հալածումը դադրած էր, բայց կրակապաշտութեան ազդեցութիւնը կը զօրանար։ Քանի մը Հայ նախարարներ զայս տեսնելով՝ վռնտեցին Պարսիկները, Վահան սպարապետ կարգեցին, Սահակ Բագրատունին ալ՝ մարզպան, եւ սկսան պատերազմը։ Նախարարներուն խորհրդակից ու օգնական էր Յովհան Մանդակունի որ այն ատեն Հայոց կաթողիկոսն էր։

Վահան Մամիկոնեան

Վահան Ուխտապահ նախարարներուն հետ գրեթէ հինգ տարի մեծ նեղութիւններու եւ դժուարութիւններու յաղթելով՝ դիմադրեց Պարսից զօրապետներուն։ Այս պատերազմներու մէջ ինկաւ Սահակ Բագրատունի։

Պերոզի եղբայր Վաղարշ Պարսից վրայ թագաւորելով՝ ուզեց իր բոլոր տէրութեան մէջ դատրեցնել խռովութիւնները եւ դրացի ազգերու հետ բարեկամանալ։

Ուստի Նէ֊ւ իշխանին ձեռքով Հայոց՝ Վահանի հետ հաշտութիւն կնքեց Ն֊֊ւ֊֊ւի մէջ եւ Անդէկան Պարսիկ իշխանը մարզպան կարգեց: Քիչ մը ետք նոյն Անդեկանի միջնորդութեամբ Հայոց մարզպան֊ընդ֊անուանեցաւ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆի որ միանգամայն Սպարապետ ալ մնաց: Այս յաջող֊ընդ֊առթ պատճառեց Հայոց:

Ութ տարի ետք Պարսից Կ֊֊ւ թագաւորը նորէն փորձեց Պարսից կրօնքին դարձնել Հայերը, բայց Վահան Մամիկոնեան չախչախեց Պարսիկ բռնութիւնները:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Վահան Մամիկոնեան. — Վահան ինչ ընել ջանաց. — Ատրոմիզդ ու Ատրվշնասպ մարզպանները ինչպէ՞ս կը վարուէին. — Նախարարներն ինչո՞ւ սկսան պատերազմը, և ինչպէ՞ս. — Ո՞վ էր Յովհան Մանդակունի. — Վահան քանի՞ տարի պատերազմեցաւ. — Ո՞վ ինկաւ պատերազմի մէջ. — Ո՞վ էր Վաղարշ. — Ինչ ըրաւ. — Ինչո՞ւ զրկեց Նիխորը. — Հաշտութիւնն ո՞ւր կնքուեցաւ. — Ո՞վ մարզպան կարգուեցաւ. — Անդեկանի միջնորդութեամբ Վահան ինչ կարգուեցաւ. — Ո՞վ էր Կաւատ. — Ինչ փորձեց. — Վահան Մամիկոնեան ինչ ըրաւ:

---

25. ՎԱՀԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐ. ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Վահանի տեղ մարզպան դրուեցաւ իր Վ֊ֆէ֊ղէ֊այբը, յետոյ Մ֊է֊ֆ Գ֊֊ն որ վանեց Կովկասու կողմերէն յարձակող Հոները:

Գայլ Վահան

Մժէժի յաջորդեցին չորս Պարսիկ մարզպան: Ս֊֊ւրէնի օրով հալածումը նորոգուեցաւ. Հայերն ապստամբելով Վարդան Բ. Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ ու Յոյներու օգնութեամբ՝ մոգերը սրէ անցուցին ու Սուրէնը սպաննեցին:

Կաւատի յաջորդ Խոսրով Ա. նորէն նուաճեց Պարսից բաժնին Հայերն ու մարզպան դրաւ պարսիկ մը:

Այնուհետեւ Պարսից տէրութիւնը սկսաւ տկարանալ. Հայերն այս առիթէն օգտուելով՝ ունեցան քանի մը Հայ մարզպաններ:

Դաւիթ Սահառունի մարզպանին օրով Խոսրով Բ. Յունաց կայսրութեան վրայ արշաւելով՝ հրաման ղրկեց Տարօնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնեանի որ իր զօրքերով իրեն ընկերանայ, բայց Մուշեղ յանձն չառաւ: Ուստի Խոսրով ի դարձին բանակ մը ղրկեց Տարօնի վրայ: Մուշեղի ազգականներէն ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ՝ հնարագէտ իշխանը Պարսից բանակը ջարդեց:

Հոֆրաեցիները = Սբաեցիները զօրանալով՝ շատ երկիրներ նուաճելէ ետք, տիրեցին Պարսկաստանի եւ ջնջեցին անոնց տէրութիւնը: Ուստի Հայաստանի մասն որ Պարսից ձեռքն էր՝ անցաւ Արեւելեան կայսրութեան: Յոյները Հայաստանը կառավարեցին ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ կոչուած Հայ իշխաններու ձեռօք:

Կիւրապաղատներու մէջ նշանաւոր եղան Դաւիթ Սահառունի, Թէոդոս Ռշտունի, Վաչագէս, Վարազտիրոցի որդին Սմբատ ու Համազասպ Մամիկոնեան:

Յոյները միշտ կը նեղէին ու կը հալածէին Հայերը: Արաբացիներն արդէն յարձակած էին Հայաստանի վրայ եւ առած էին Դուին: Հայերը մէկ կողմէ Յոյներու բռնութենէն եւ միւս կողմէ Արաբացւոց յարձակումներէն նեղուելով՝ հպատակեցան Արաբներուն:

ԴԱՍ

Թեւադրութեամբ

Վահանէն ետք որո՞նք մարզպան դրուեցան. — Ո՞ր մարզպանին օրով նորէն սկսաւ հալածանքը. — Հայերն ի՞նչ ըրին. — Ո՞վ էր իրենց առաջնորդը. — Ե՞րբ սկսաւ տկարանալ Պարսից տէրութիւնը. — Հայերն ինչպէ՞ս ունեցան տեղացի մարզպաններ. — Սահառունի Դաւիթ մարզպանին օրով ի՞նչ պատահեցաւ. — Ո՞վ էր Գայլ Վահան եւ ի՞նչ ըրաւ. — Որո՞նք տիրեցին Պարսկաստանի. — Հայաստանի Պարսից մասն որո՞նց ձեռքն անցաւ. — Յոյներն ինչպէ՞ս կառավարեցին. — Որո՞նք են Հայ կիւրապաղատները. — Յոյները Հայոց հետ ինչպէ՞ս կը վարուէին. — Հայերն ինչո՞ւ հպատակեցան Արաբներուն:

---

26. ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ. ՊԱՏՐԻԿՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արաբացիք Հայաստանը կառավարեցին երբեմն Ոստիկան կոչուած Արաբացի իշխաններու եւ երբեմն Պատրիկ անունով Հայ իշխաններու ձեռքով:

Մուաւիէ ամիրապետը Հայոց պատրիկ կարգեց Համազասպ Մամիկոնեանի եղբայր՝ Գրիգոր որուն օրով Հայերը հանդարտութիւն գտան:

Մուաւիէի մահէն ետք Արաբացիները խռովութեան մէջ ինկան, Գրիգոր Մամիկոնեան մեռաւ ասպատակնե-

րուն դէմ պատերազմի մէջ: Յոյները համարձակութիւն գտնելով՝ նորէն տիրեցին Հայոց ու սկսան կրօնական հալածանքը:

Այս միջոցին Հայոց պաշտպան կեցան իբրեւ պատրիկ Աշոտ Բագրատունի, Նեբուհ Կամսարական, ու իբրեւ սպարապետ՝ Աշոտի եղբայր Սմբատ Բագրատունի:

Նեռսեհ Կամսարական

Արաբացիք նորէն տիրեցին Հայոց ու ոստիկան ղրկեցին Ապու-Լուհ խորամանկ մարդն որ նեղեց մեր ազգն եւ քանի մը նախարարներ ալ բռնելով՝ Դամասկոս ղրկեց շղթայակապ:

Նոյնը ըրաւ Մոհմատ, բայց յաղթուեցաւ Վրբանէի քով:

Վերջ ոստիկանին օրով Հայաստան քիչ մը հանգիստ վայելեց Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսին շնորհիւ որ իր խոհեմ ընթացքով սիրելի եղաւ ամիրապետին:

Վէլիտի յաջորդներէն Մուսա Հայերը սիրաշահեց ու Աշոտ Ողորմած Բագրատունի իշխանն իրեն օգնական առաւ: Երբ Մրուան ամիրապետ եղաւ, Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնեց այս Աշոտին ու զայն անուանեց Իշխանաց Իշխան:

Աշոտի յաջորդ կարգուեցաւ Եզիդ. ասոր օրով Հայ նախարարներն ապստամբեցան, Աշոտ հակառակեցաւ, բայց Դաւիթ ու Գրիգոր Մամիկոնեան նախարարներն անոր աչուրները կուրցուցին:

Սմբատ Բագրատունի պատրիկին օրով Մուշէղ Մամիկոնեան եւ ուրիշ նախարարներ ապստամբեցան, բայց յաղթուեցան Արաբացոց թուական առաւելութենէն:

Բագրատ Բագրատունի պատրիկը Տարօնի մէջ ապստամբեցաւ: Ապուսէթ ոստիկան զայն բռնելով՝ Պաղտատ ղրկեց շղթայակապ: Ասոր վրայ Սահակ բարկանալով՝ Ապուսէթի վրայ յարձակեցան ու զայն սպաննեցին:

Ամիրապետն երբ այս լուրն առաւ, շատ բարկացաւ եւ Բուղա ոստիկանը ղրկեց Հայաստան:

Բուղա բռնեց Հայոց ու Վրաց գրեթէ բոլոր իշխաններն եւ զանոնք տարաւ Պաղտատ: Ասոնց մէջ նշանաւոր էին Բագրատի Աշոտ ու Դաւիթ որդիները, նաեւ Սմբատ Բագրատունի սպարապետը: Ասոնցմէ ոմանք ազատեցան ու շատերը բանտի մէջ մեռան, ինչպէս Սմբատ Բագրատունի որ Խոսրովանուշ կոչուեցաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Արաբացիք Հայաստանն որո՞նց ձեռքով կառավարեցին. — Մուաւիէ ամիրապետը զո՞վ կարգեց Հայոց Պատրիկ. — Հայերն ի՞նչ եղան Դրիդորի օրով. — Մուաւէի մահէն ետք ի՞նչ պատահեցաւ. — Որո՞նք եղան Հայոց պաշտպան Պատրիկները. — Արաբացիք ե՞րբ Հայոց ոստիկան կարգեցին. — Ապուլլաս ի՞նչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Յովհան իմաստասէրը. — Ի՞նչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Մրուան և ի՞նչ ըրաւ. — Մրուան ե՞րբ և որո՞ւ յանձնեց Հայաստանի կառավարութիւնը. — Ո՞վ էր Եզիա. — Ասոր օրով Հայերն ի՞նչ եղան. — Ո՞վ հակառակեցաւ և ի՞նչ եղաւ, որո՞նց ձեռքով. — Սմբատ Բագրատունի Պատրիկին օրով ի՞նչ պատահեցաւ. — Ո՞վ ապստամբեցաւ Տարօնի մէջ. — Ապուսէթ ի՞նչ ըրաւ զայն. — Սահակ ի՞նչ ըրին Ապուսէթը. — Ամիրապետն ո՞ր ոստիկանը զրկեց Հայաստան. — Բուղա ի՞նչ անգթութիւններ գործեց. — Որո՞նք էին նշանաւոր նախարարները. — Ո՞վ կոչուեցաւ Տոստովանող. — Ինչո՞ւ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Պարսիկներն իրենց բաժինը կառավարեցին *մարզպաններով*:

Յակոբ Բ. Պարսից թագաւորն ուզեց իրեն հպատակ Քրիստոնեայներն կրապաշտութեան դարձնել: Հայերն ապստամբեցան եւ *Վարդան Մամիկոնեանի* առաջնորդութեամբ մղեցին *Աւարայրի* ճակատամարտը:

Վասակ ուրացող մարզպանը պաշտօնանկ եղաւ,

նախարարներն ախտրուեցան ու կղերականները նահատակուեցան:

Վարդանի եղբօրորդին *Վահան Մամիկոնեան* ապստամբութիւնը շարունակեց: Պարսիկներ հաշտուեցան ու Հայերն ազատ թողուցին իրենց կրօնքին մէջ:

Վահանէն ետք Հայաստան կառավարուեցաւ երբեմն Հայ ու երբեմն *Պարսիկ* մարզպաններով մինչեւ *Արաբացիներուն տիրապետութիւնը*:

Արաբացիներ Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնեցին երբեմն *պատրիկ* կոչուած ՀԱՅ իշխաններու եւ երբեմն *ոստիկան* կոչուած արաբացիներու:

Այս ոստիկաններու մէջ ամենէն անգութը եղաւ *Բուղա* որ *բոլոր* հայ նախարարներն ու իշխանները ձերբակալած՝ Պաղտատ ղրկեց:

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՅԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Ինչ էր Պարսիկներու Հայերը հալածելու չարժառիթը. — Ե՞րբ սկսաւ այդ հալածանքը. — Ե՞րբ դադրեցաւ. — Մարզպաններու և ոստիկաններու չրջանին Հայոց ապստամբութեան նպատակն ինչ էր. — Ո՞ր նախարարները կազմակերպեցին այդ ապստամբութիւնները. — Ո՞ր պետութենանց դէմ մղուեցան այդ կռիւները. — Ատոնք ո՞ր կրօնքները կը դաւանէին. — Ո՞ր նախարարներն այդ ապստամբութեան կուսակից էին. — Որո՞նք հաճախոհ չէին. — Հայերն այս չրջանին ո՞ր տիրապետութենանց ենթարկուեցան յաջորդաբար. — Որո՞նք են Հայ Պատրիկները. — Հայ մարզպանները. — Ո՞ր նախարարութիւններէն կ'ընտրուէին Պատրիկները. — Որո՞նք են Հայ Կիւրապաղատանները:

Զ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

27. ԱՇՈՏ Ա., ՍՄԲԱՏ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԾ՝ Բագրատունեաց ...ջէն թագաւորն իմաստութեամբ վարեց իր իշխանութիւնը, իրեն խնամեցուց Արծրունեաց ու Սիւնեաց նախարարութիւն-

Աշոտ Ա.

ները՝ իր աղջիկներէն մէկը տալով Սիւնեաց Վ...ւ ԳԱ-ՓՈՒՌ իշխանին, միւսը՝ Վասպուրականի Արծրունեաց Գրէգոր ԴԵՐԵՆԻԿ իշխանին: Աշոտ Ա. եղաւ սիրելի ու պատկառելի բոլոր ազգին:

Աշոտ յարգելի եղաւ Յունաց Վ...էլ Ա. ու Լե... իմաստասէր կայսրերուն:

Աշոտին յաջորդեց իր երէց որդին ՍՄԲԱՏ Ա. որ իբրեւ պատերազմող՝ քաջ ու անվեհեր, ու իբրեւ թագաւոր՝ ազնուաբարոյ, համբերող ու անյիշաչար էր:

Սմբատ իր իշխանութիւնն անցուց՝ ներքին ու արտաքին թշնամիներուն դէմ պատերազմելով:

Իր ներքին թշնամիներն էին հօրեղբայրը Աբ... սպարապետ, Վասպուրականի Աշ... ու Գ...էլ Աբ...ն իշխանները:

Արտաքին թշնամիններն էին Արաբացի Ա...էլ ու ասոր յաջորդ Յ...ֆ = Ե...ֆ ոստիկանները:

Աբաս ուզելով Սմբատի տեղ թագաւորել՝ ապստամբեցաւ ու պատերազմելով անոր դէմ՝ յաղթուեցաւ: Սմբատ սպարապետ կարգեց իր Շ...հ եղբայրը:

Սմբատի քեռորդին էր Աշ... Աբ...ն: Ասիկա Աշոտի ընթացքէն հրապուրուելով՝ ապստամբեցաւ իր քեռի Սմբատին դէմ ու միացաւ Արաբացի ոստիկան Ափշինի հետ որ Հայոց թշնամի էր: Բայց Աշոտի աները՝ ուրիշ Արծրունի իշխան մը դաւով բռնելով զայն ու անոր Գ...էլ ու Գ...էլ եղբայրները՝ բանտարկեց եւ ինք առաւ Վասպուրականի իշխանութիւնը:

Վասպուրականի իշխան՝ Գ...էլ Աբ...ն Նախիջ...ան քաղաքին ժառանգութեան պատճառաւ Սմբատին դէմ թշնամանալով՝ Յուսուփէն օգնութիւն խնդրեց: Յուսուփ ոչ միայն օգնեց, այլեւ Հայոց զօրութիւնը տկարացնելու նպատակաւ վ...պ...ր...ն ձգ, ը...ք...ր կ...բէց Գ...էլ

Աբեղա: Այսպէս սկսաւ Աբեղեայ ընտանեքը (902) որ վերջը (922) հաստատուեցաւ ամիրապետէն: Յետոյ Յուսուփ ու Գագիկ միանալով՝ Հայաստան արշաւեցին: Սմբատ թէեւ Վրաստանի կողմերէն բանակ մը կազմեց եւ իր Մուշեղ ու Աշոտ որդիններուն ձեռքով թշնամիներուն դէմ ղրկեց, բայց Հայոց բանակը յաղթուեցաւ Սուրբ կոչուած Ոսկեցոց գնդին մատնութեամբ, Մուշեղն ալ գերի ինկաւ:

Եփեսոսի Կոստանդին թագաւորն իր տէրութիւնն ընդարձակելու մտքով Գուգարաց երկիրն արշաւեց: Եւ որովհետեւ Սմբատ Վրաց Ատրներսեհ թագաւորին բարեկամ էր, Կոստանդինի վրայ յարձակեցաւ եւ զայն գերի բռնելով՝ Անի քաղաք բերաւ ու բանտարկեց: Բայց յետոյ վրան գթալով՝ արձակեց զայն եւ այս պատճառաւ թշնամացաւ Ատրներսեհի հետ:

Դ Ա Ս

Թեւադրութեամբ

Ո՞վ եղաւ Բագրատունեաց առաջին թագաւորը. — Աչոտ ինչպէս կառավարեց երկիրը. — Ո՞ր նախարարներուն հետ խնամութիւն հաստատեց եւ ինչպէս. — Աչոտ որո՞նց սիրելի եղաւ. — Ո՞վ յաջորդեց Աչոտի. — Սմբատ Ա. ինչ նկարագրի տէր էր. — Սմբատ Ա. իր կեանքն ինչերո՞վ անցուց. — Որո՞նք էին իր ներքին թշնամիները. — Ինչ ըսել է ներքին թշնամի. — Որո՞նք էին արտաքին թշնամիները. — Սբաս ինչո՞ւ ապստամբեցաւ. — Սմբատ Ա. ղո՞վ կարգեց սպարապետ. — Ո՞վ էր Աչոտ Սրծրունի. — Ինչո՞ւ ապստամբեցաւ եւ որո՞ւն օգնութեամբ. — Աչոտ ինչ վախճան ունեցաւ. — Ո՞վ առաւ վասպուրականի իշխանութիւնը. — Գագիկ Սրծրունի ինչո՞ւ դժտեցաւ. — Յուսուփ ինչո՞ւ օգնեց Գագիկի. — Ինչ եղաւ հետեւանքը. — Ե՞րբ եւ ինչպէս սկսաւ Սրծրունեաց թագաւորութիւնը. — Գագիկ եւ Յուսուփ ինչ ըրին. — Հայոց բանակն ինչո՞ւ յաղթուեցաւ. — Ո՞վ էր Կոստանդին. — Ինչ ըրաւ. — Սմբատ ինչո՞ւ յարձակեցաւ Կոստանդինի վրայ. — Ինչո՞ւ թշնամացաւ Ատրներսեհի հետ:

---

28. ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Սմբատ ամէն կողմէ թշնամիներէ պաշարուած՝ յուսահատեցաւ եւ իր սակաւաթիւ զօրքով Կապոյտ բերդը առանձնացաւ: Յուսուփ պաշարեց Կապոյտ բերդը: Սմբատ տեսնելով որ քրիստոնեայներն իրար կը ջարդեն, որովհետեւ Յուսուփի բանակին մէջ վարձկան քրիստոնեայ զօրքեր կային, անձնատուր եղաւ, պայմանաւ որ իր ու բերդականներուն կեանքին խնայուի:

Բայց Յուսուփ իր խոստումը չկատարեց, եւ Կապոյտ բերդին դիմաց նահատակեց Սմբատը:

Սմբատ Ա.ի որդին ու յաջորդն էր Աշոտ Բ. ԵՐԿԱԹ որ իսկզբան մեծ քաջութեամբ հալածեց իր հօր թշնամիները: Եւ սակայն յետոյ Յուսուփի յարձակումնե-

րէ, Հայ իշխաններու ներքին կռիւներէ ու սաստիկ երկարատեւ սովէ մը երկիրն աւերուած ու ապականեալ տեսնելով եւ չկրնալով դարմանը տանիլ այս ամէն չարիքներուն՝ Յ.ՎՀԱՆ Ջ. կաթողիկոսին խորհրդով գնաց Կ. Պոլիս Կոստանդ Է. կայսեր եւ անկէ պաշտպանութիւն գտաւ:

Աշոտ Բ. ի դարձին տեսաւ որ Յուսուփ իր թշնամիներէն իր հօրեղբօրորդի Աշոտ սպարապետին Ք.Ա.Ր.Ս.Ո.Ի տիտղոսը տուած էր, եղբայրն Աբաս եւ ուրիշներ ալ ապստամբած էին:

Աշոտ երկաթ երկու տարի մեծ դժուարութեամբ ու վտանգով այս թշնամիները նուաճեց, բայց երկիրն աւերուած ու քանդուած էր, եւ ինքն ալ վերջապէս յոգնած ըլլալով՝ ապաստանեցաւ ՍԱՒԱՆ կղզին: Հոս ապաստանած էր նաեւ Յովհան կաթողիկոս:

Յուսուփ ոստիկանն Աշոտի վրայ ղրկեց Պէշիր զօրապետն որ յարձակեցաւ Սեւանայ վրայ եւ ուզեց գերի բռնել թագաւորն ու կաթողիկոսը: Պեշիր յաղթուեցաւ եւ Աշոտ Երկաթ յաղթանակաւ մտաւ Շիրակ ուր քիչ մը ետքը մեռաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Սմբատ ինչո՞ւ կապոյտ բերդն առանձնացաւ. — Յուսուփ ինչ ըրաւ բերդը. — Սմբատ ինչո՞ւ անձնատուր եղաւ եւ ինչ պայմանաւ. — Սմբատ ինչո՞ւ կախ-

ուեցաւ եւ ո՞ւր. — Ո՞վ էր Աշոտ Բ. — Աշոտ Բ. խակզբան ինչ ըրաւ. — Ինչո՞ւ եւ որո՞ւ խորհրդով գնաց Կ. Պոլիս. — Աշոտ դարձին ինչո՞ւ տեսաւ. — Աշոտ Բ. ինչո՞ւ Սեւան կղզին ապաստանեցաւ. — Ուրիշ ո՞վ ապաստանած էր հոս. — Յուսուփ ղո՞ւ ղրկեց Աշոտի վրայ. — Պեշիր ինչ վարձեց. — Ո՞վ յաղթեց. — Ինչ եղաւ Աշոտ Բ.:

---

29. ԱԲԱՍ. ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Ա Ծ Ք

Աշոտ Երկաթի յաջորդեց իր եղբայրն Աբաս որ խոհեմութեամբ վարուեցաւ ամենուն հետ, երկիրը ծաղկեցուց եւ Կարս բերդը մայրաքաղաքն ըրաւ: Հոս կառոյց մեծ ու հոյակապ եկեղեցի մը որուն շինութիւնը 5 տարի տեւեց:

Ափխազաց = Վրաց Բէր թագաւորը յանկարծ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ. երբ այս անակնկալ արշաւանքին պատճառը հարցուցին, ամբարտաւանութեամբ պատասխանեց. «Հայոց թագաւորին եկեղեցին Վրաց ծէսով օծել կուգամ:» Աբաս բարկանալով՝ զարկաւ Վրաց զօրքերը, Բեր գերի բռնեց, բերաւ Կարս եւ եկեղեցին ցոյց տալէ ետք, կուրցուց զանիկա:

Աբասին յաջորդեց Աշոտ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ որ Գուրգէն սպարապետին հրամանատարութեամբ

վռնտեց բոլոր ասպատակները՝ ահ ու սարսափ ազդելով բոլոր դրացի ազգերուն: Աշոտ թագաւոր պսակուեցաւ Անի ⸗ալաքն Մայր Եկեղեցին ՌԼ 40 եպիսկոպոսներու ձեռքով: Այս հանդէսին հրաւիրուած էին Աղուանից թագաւորն ու կաթուղիկոսը:

Աշոտ Ողորմածի կրտսեր եղբայրը՝ Մուշէղ որ Վանանդի գաւառապետ էր՝ իր կուսակիցներուն հաւանութեամբ ինքզինք թագաւոր պսակել տուաւ Կարս քաղքին մէջ: Այսպէս սկսաւ Կարսի Բագրատունիները (961):

Հագարացւոց Համդան զօրապետն ամիրապետէն ապստամբելով՝ Աշոտ Ողորմածէն հարկ պահանջեց: Աշոտ անոր դիմադրեց ու գերի բռնելով՝ զայն սպանեց: Ամիրապետն այս ապստամբ զօրապետին սպանութիւնէն գոհ մնալով՝ շատ ընծայ ու թագ ղրկեց Աշոտին:

Աշոտ Գ. իր ժողովուրդը թշնամի ազգերու արշաւանքէն պահպանելու համար՝ Շիրակի ամէն կողմերը բերդեր շինել տուաւ եւ Անի քաղաքն ալ նոր բերդով ամրացուց:

Աշոտ Գ. բնաւորութեամբ շատ մարդասէր էր, շատ տեղեր հիւանդանոցներ ու անկելանոցներ շինել տուաւ, իր գանձն աղքատներուն եւ կարօտեալներուն նուիրեց եւ անձամբ կը ծառայէր աղքատներուն, այնպէս որ Աշոտ կոչուեցաւ ՈՂՈՐՄԱԾ:

Աշոտի վերջին տարիները Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրը Հագարացոց վրայ յարձակելու համար՝ Տարօն գա-

ւառը բանակ դրաւ: Աշոտ հրաւիրեց որ կայսրն իսկոյն դուրս ելլէ: Զմշկիկ Հայոց զօրութիւնէն պատկառելով՝ հեռացաւ: Այս կէտին մէջ Աշոտի հետ միաբան ու գործակից էին Հայոց բոլոր նախարարներն ու Վասպուրականի Աշոտ թագաւորը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

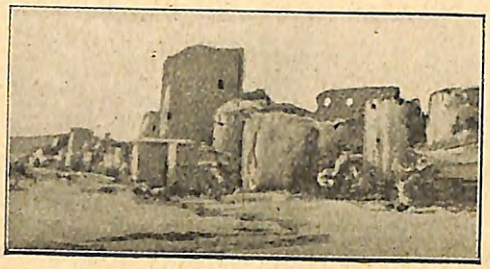
Ո՞վ յաջորդեց Աշոտ Բ. երկաթի. — Աբաս ինչ ընթացք ունեցաւ. — Կարան ինչ ըրաւ. — Հոն ինչ չինեց. — Ինչ ըրաւ Բեր. — Բեր ինչ պատասխանեց. — Աբաս Բերն ինչ ըրաւ. — Ո՞վ յաջորդեց Աբասի. — Ո՞վ էր իր սպարապետը. — Ինչ ըրաւ Գոռ. — Աշոտ Գ. ո՞ւր թագաւոր պսակուեցաւ. — Որո՞նք հրաւիրուեցան հանդէսին. — Ո՞վ էր Մուշեղ. — Եւ երբ և ինչպէ՞ս սկսաւ Կարուց Թագաւորութիւնը. — Ո՞վ էր Համամն և ինչ ըրաւ. — Ամիրապետն ինչո՞ւ և ինչպէ՞ս վարձատրեց Աշոտ Գ.ը. — Ինչ ըսել է ամիրապետ. — Ինչու և ո՞ւր բերդեր չինել տուաւ. — Աշոտ Գ. ինչ նկարագրի տէր էր և ինչո՞ւ կոչուեցաւ Ողորմած. — Ո՞վ էր Յովհաննէս Զմշկիկ. — Ինչու և ո՞ւր բանակ դրաւ. — Յովհաննէս Զմշկիկ ինչո՞ւ հեռացաւ Տարօնէն. — Որո՞նք գործակից էին Աշոտի:

---

30. ՍՄԲԱՏ Բ., ԳԱԳԻԿ Ա., ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Աշոտ Ողորմածի երէց որդին՝ Սմբատ Բ. թագաւորեց: Սմբատ Բ. Անի քաղաքը պատեց բարձր պարսպով ու Հայ ճարտարապետ Տրդատի ձեռքով զարդա-

Ա.Հիի պարիսպը

րեց զայն հոյակապ շէնքերով. ասոնցմէ մէկն էր փառաւոր Մայր – Եկեղեցին:

Կարսի թագաւորը՝ Մուշեղ իր եղբօրորդի Սմբատի փառքին վրայ նախանձելով՝ անոր երկիրներն ասպատակեց: Սմբատ անոր դէմ ելլելով՝ թէեւ քանի մը բերդ առաւ ձեռքէն, սակայն տեսնելով որ Տարոնոյ Կիւրապաղատը՝ Դաւիթ Մուշեղի օգնութեամբ մինչեւ Շիրակ կը յարձակի, հաշտուեցաւ եւ առած բերդերն ետ տուաւ:

Եւ սակայն մեծ էր Սմբատի անունը, այնպէս որ Տէրէքտուլ կը կոչուէր:

Սմբատ Բ.ի յաջորդեց իր որդին՝ ԳԱԳԻԿ Ա. որ ահաւոր ու պատկառելի եղաւ բոլոր դրացի իշխանութիւն իր քաջութեամբ ու իմաստութեամբ: Երկիրն ասոր օրով հանդարտ էր:

Գագիկ Ա.ի արձանը

Գագիկ Ա. շինեց Անի քաղաքին մէջ հոյակապ եկեղեցի մը ի յիշատակ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Իր կինը՝ Կապրունէ թագուհին որ Սիւնեաց Վասակ իշխանին աղջիկն էր՝ աւարտել տուաւ Անի քաղաքին Մայր–Եկեղեցին (993) զոր Սմբատ կիսակատար թողած էր: Այսուհետեւ Անի եղաւ Կաթողիկոսանոց:

Գագիկ Ա.ի յաջորդեց իր երէց որդին Յովհաննէս–Սմբատ որ թոյլ ու տկարակազմ էր. իսկ իր Աշոտ եղբայրն որ եռանդուն երիտասարդ մըն էր՝ թագաւորա-

կան գահն ելլել ուզելով՝ ապստամբեցաւ եւ Արծրունեաց թագաւորին օգնութեամբ մինչեւ իսկ արշաւեց Անի քաղաքին վրայ: Սակայն Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին միջնորդութեամբ երկու եղբայրները հաշտուեցան, այն պայմանաւ որ Աշոտ Պարսից ու Վրաց սահմանակից երկիրներուն վրայ իշխէ:

Յովհաննէս-Սմբատ հանգիստ չկրցաւ թագաւորել, որովհետեւ մէկ կողմէ իր Աշոտ եղբայրը, միւս կողմէ Վիրք, Թաթարներն ու Յոյներն երբեմն երբեմն իր երկիրը կ'ասպատակէին:

Յովհաննէս-Սմբատ տեսնելով որ Յունաց Վասիլ Բ. կայսրն իր դաշնակից Ափխազաց Գորգի թագաւորին վրայ կը յարձակի, վախէն նամակով խոստացաւ կայսեր թողուլ իր թագաւորութիւնը, որովհետեւ անզաւակ էր: Կայսրն ընդունեց այս խոստումը:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Սմբատ Բ. — Սմբատ ինչ ըրաւ Անի քաղաքը. — Ո՞վ էր Տրդատ. — Ո՞րն էր Անի քաղքին վառաւոր չէնքը. — Ո՞վ էր Մուշեղ. — Մուշեղ ինչո՞ւ ապստամբեց Սմբատ Բ.ի երկիրները. — Սմբատ Բ. ինչո՞ւ հաշտուեցաւ Մուշեղի հետ. — Ո՞վ էր կիւրապաղաատը. — Կիւրապաղաատութիւնն ինչ պաշտօն է. — Սմբատ Բ. ինչո՞ւ կը կոչուի Տիեզերակալ. — Ո՞վ էր Գագիկ Ա. — Գագիկ Ա. ինչ եղաւ, որո՞նց եւ ինչո՞ւ. —

Հայաստան Գագիկ Ա.ի օրով ինչ էր. — Գագիկ Ա. ինչ չրնեց. — Ո՞վ էր Կաղբամիտ. — Ինչն ստարեել տուաւ. — Անկն ինչ եղաւ եւ ո՞րը. — Ո՞վ էր Յովհաննէս Սմբատ. — Ինչ նկարագրի տէր էր. — Ո՞վ էր Աշոտ. — Ինչու ապստամբեցաւ եւ որո՞ւ օգնութեամբ. — Երկու եղբայրներն որո՞ւ միջնորդութեամբ եւ ինչ պայմանաւ հաշտուեցան. — Յովհաննէս Սմբատ ինչո՞ւ հանգիստ չկրցաւ թագաւորել. — Յովհաննէս Սմբատ ինչո՞ւ իր երկիրը խոստացաւ թողուլ Յունաց կայսեր. — Կայսրն ինչ ըրաւ:

---

31. ԳԱԳԻԿ Բ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԿՈՐՃԱՆՈՒՄԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Վասիլ կայսեր յաջորդը՝ Կոստանդին Թ. իր մահուան մօտ այդ նամակն իբրեւ մուրհակ յանձնեց Կէորկ անուն չքահանայի մը՝ պատուիրելով անոր որ զայն տանի տայ Հայոց Յովհաննէս թագաւորին: Կիրակոս իրեն քով պահեց ու յանձնեց Կոստանդինի յաջորդ՝ Միքայէլ Դ. կայսեր:

Միքայէլ Դ.ի յաջորդ՝ Միքայէլ Ե. կայսրն Ա.ը կը պահանջէ իբրեւ կտակով իրեն թողուած ժառանգութիւն: Բագրատունեաց սպարապետ՝ Վահրամ Պահլաւունի Հայ նախարարներուն հետ քաջութեամբ վռնտեց Դաւիթ Անհողինն որ Հայաստանի վրայ յարձակած էր, նաեւ Յոյները: Վահրամ Պահլաւունի թագաւոր դրաւ Յովհաննէս Սմբատի եղբայր Աշոտի որդին՝ ԳԱԳԻԿ Բ.:

Գագիկ նուաճեց Սիւնեաց ապստամբ իշխանը՝ Վէռդ Սուբէն ու անոր ձեռքէն առաւ արքունի գանձը, զարկաւ, վռնտեց իր երկրէն Միքայէլ Ե.ի յաջորդ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր զօրքերն որ Անին կը պահանջէին:

Անիի պաշտպանումը

Կոստանդին Մոնոմաքոս չկրնալով բռնի իր նպատակին հասնել՝ նենգութեամբ բռնեց Գագիկը, Պոլիս տարաւ, արգիլեց կղզի մը եւ պահանջեց ոչ միայն Անին, այլեւ Բագրատունեաց բոլոր երկիրները: Գագիկ շատ ընդդիմութենէ ետք տեսնելով թէ յոյս չիկար այլեւս իր երկիրը դառնալու, ակամայ հրաժարեցաւ թագաւորութեան իրաւունքէն:

Գագիկ Բ. իր հաւատարիմ ծառայներով թափառական կը շրջէր Յունաց մէջ՝ վրէժ խնդրելով իր ու ազգին թշնամիներէն, ինչպէս ըրաւ Կեսարիոյ յոյն մետրապոլիտին որ Հայերը նախատելու համար՝ իր շան անունն

«Արմէն» դրած էր: Գագիկ բռնելով մետրապոլիտը՝ պարկի մը մէջ դրաւ շանը հետ որ պատառ պատառ ըրաւ իր տէրը: Յոյները վրէժ լուծելու համար՝ դաւով մեռցուցին Գագիկը (1079):

Բագրատունեաց վերջին թագաւորն եղաւ Գագիկ Բ.: Ասիկայ ունէր երկու որդի՝ Դաւիթ ու Յովհաննէս եւ թոռ մը՝ Սմբատ: Յովհաննէս մեռաւ, Դաւիթ ու Աշոտ սպաննուեցան. այսպէս սպառեցաւ (1080) Բագրատունեաց հզօր տոհմը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

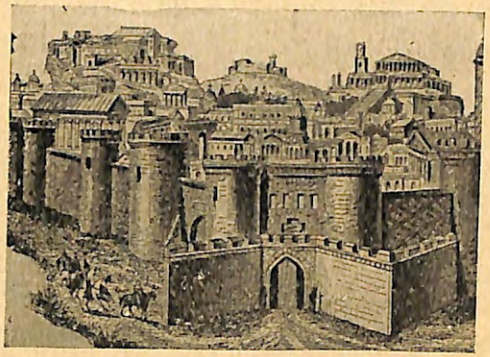
Ո՞ր կայսրը Սմբատի մուրհակը յանձնեց եւ որո՞ւ. — Ինչո՞ւ եւ ինչ պատուիրեց. — Կիրակոս քահանայն ինչ ըրաւ այդ մուրհակը. — Ինչո՞ւ. — Կիրակոս ինչպէս քահանայ էր. — Ո՞վ էր Միքայէլ Ե. — Ինչ պահանջեց. — Ո՞վ էր Վահրամ Պահլաւունի. — Ինչո՞ր ըրաւ. — Զո՞վ թագաւոր պսակեց. — Ո՞վ էր Գագիկ Բ. — Գագիկ Բ. ո՞վ նուաճեց. — Անոր ձեռքէն ինչո՞ր առաւ. — Զորո՞նք վռնտեց. — Ինչո՞ւ. — Կոստանդին Մոնոմաքոս ինչպէս բռնեց Գագիկն եւ ո՞ւր աքսորեց.— Գագիկ Բ. ինչո՞ւ յանձնեց իր երկիրը. — Գագիկ Բ. ո՞ւր կը շրջէր եւ ինչո՞ւ. — Կեսարիոյ մետրապոլիտն իր շան անունն ինչ դրած էր. — Գագիկ ինչ ըրաւ Մետրապոլիտը. — Ինչո՞ւ. — Յոյներն ինչպէս մեռցուցին Գագիկը. — Ո՞վ եղաւ Բագրատունեաց վերջին թագաւորը. — Որո՞նք էին Գագիկ Բ.ի սերունդը. — Ինչպէս սպառեցաւ Բագրատունեաց սերունդը:

32. Անի քաղաք

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Բագրատունի իշխանները, ինչպէս նաեւ Աշոտ Մեծ թագաւորութենէ առաջ կը նստէին Արարատ նահանգի Շիրակ գաւառի Եւղէ-ովբ կոչուած աւանը: Աշոտ թագաւոր ըլլալէն ետք իրեն մայրաքաղաք ըրաւ Աբշ-ն-է-ց գաւառին Բ-բ-ն քաղաքը: Հոս էր Բագրատունեաց գերեզմանատեղին:

Աշոտի յաջորդ՝ Սմբատ Ա. աթոռը նորէն փոխեց Երազգաւորք ուր շինեց ապարանք մը ու Յ-ն փչէ-ն եկեղեցին: Աբաս Կ-ն ըրաւ մայրաքաղաք: Աշոտ Գ.ի

Անի բաղաք

օրով Անի եղաւ մայրաքաղաք մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութեան վախճանը:

Անի քաղաքն անուանի եղաւ բազմաթիւ ու հոյա-

կապ շինուածքներով, ինչպէս հիմայ ալ աւերակներով նշանաւոր է: Սմբատ Բ. ընդարձակեց ու զարդարեց (979) այս քաղաքն որ իսկզբան աւան էր: Բագրատունեաց իշխանութեան անկումէն ետք քանի մը անգամ Անին առնուեցաւ զանազան ազգերէ մեծ կոտորածով ու աւերով:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՕՐՈՎ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՁՕՐԱՊԵՏՆԵՐ

1. Գէորգ Մարզպետունի որ մեծ օգնութիւն ըրաւ Աշոտ Բ. Երկաթի ու Աբասի:
2. Գէորգի որդին Գոռ՝ Աշոտ Գ.ի սպարապետը:
3. Դաւիթ Կիւրապաղատ՝ Տայոց նահանգին կիւրապաղատն ուրկէ թագաւորներն անգամ կ'ակնածէին:
4. Գրիգոր Պահլաւունի՝ Նիգ գաւառի իշխանը, Լուսաւորչի սերնդէն:
5. Այս Գրիգորի որդիներն էին Վասակ՝ Սմբատ Բ.ի սպարապետը, ու Գագիկ Ա.ի սպարապետ՝ Վահրամ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞րն էր Բագրատունեաց ոստանը.— Բագարան ե՞րբ եղաւ մայրաքաղաք.— Ո՞ր քաղաքը կը թագուէին Բագրատունիք.— Ո՞վ երազգաւորքի մէջ ապարանք ու եկեղեցի չինեց.— Կարս ե՞րբ եղաւ մայրաքաղաք. Անի՞ն.— Անին ինչերո՞վ անուանի է.— Սմբատ Բ. ի՞նչ ըրաւ Անին.— Բագրատունեաց կործանումէն ետք

Ինչ եղաւ Անի. — Որո՞նք են Բագրատունեաց օրով նշանաւոր զօրավարները. — Գէորգ Մարզպետունի որո՞նց օգնեց. — Ո՛վ էր Գոռ. — Ինչ ըրաւ. — Ո՛վ էր Դաւիթ Կիւրապաղատ. — Թագաւորներն ո՞ւրկէ կ'ակնածէին. — Ո՛վ էր Գրիգոր Պահլաւունի. — Որո՞նք էին Պահլաւունի Գրիգորի որդիները:

---

33. ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ, ՍԵԼՃՈՒԿԵԱՆՔ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Վասպուրականի Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորը՝ Համազասպի որդին վախնալով Սելճուգեանց յարձակումներէն՝ Վասպուրականը տուաւ *(1021)* Յունաց կայսեր ու Սեբաստիա գաւառն առաւ: Վասպուրականցիք հոն երկար ատեն չմնացին, որովհետեւ Յունաց կայսրերէն ու ժողովրդէն հալածուելով կրօնքի համար՝ *20* տարի ետք ջնջուեցան:

Սենեքերիմի օրինակին հետեւեցան Պահլաւունի Վասակի որդի Գրիգոր Մագիստրոս որ Նիգ գաւառը թողուց յոյներուն ու Միջագետքի կողմերը գնաց: Նոյնն ըրին Օշէ՝ Արցախուի իշխանն ու կարուց թագաւորը Գագիկ *(1064)*:

Այսպէս մինչեւ ԺԱ. դարուն կէսը գրեթէ բոլոր Հայաստան անցաւ յունաց ձեռքը:

Թուրք ցեղի մը զօրապետը ՏՈՒՂՐԻԼ ՊԷՑ որ Թաթարստանի կողմէն Վրաստան արշաւելով՝ մեծ

կոտորած ըրած էր, հաստատեց նոր պարսկական թագաւորութիւն մը *(1038)* որ կոչուեցաւ Սելճուկեան իր Սելճուկ պապին անունով:

Տուղրիլ պէյ

Տուղրիլ Սելճուկեան Ա. թագաւորն ու իր յաջորդը՝ Ալփասլան ոչ միայն յոյներուն ձեռքէն գրաւեցին Հայաստանը, այլեւ Փոքր Հայք ալ՝ սրէ անցնելով, գերելով բնակիչներն ու ամէն տեղ աւերելով: Ալփասլան Անին առաւ ու կործանեց *(1064)*:

Ալփասլանի յաջորդը՝ որդին Մելիքշահ պաշտպանեց քրիստոնեայները, մանաւանդ Հայերը, եւ մեծ դիւրութիւն ընծայեց մեր ազգին, բայց Հայաստան մնաց Սելճուկեանց իշխանութեան տակ:

Մելեքշահի երկրորդ տարին այս մեծ տէրութիւնը

բաժնուեցաւ երկուքի: Տուղրիլի ցեղէն ուրիշ իշխան մը փոքր Ասիոյ մէջ հաստատեց նոր ճիւղ մը որուն մայրաքաղաքն եղաւ Իւնէն=Գոնիա:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Սենեքերիմ.— Ինչո՞ւ վասպուրականը յանձնեց Ծուհաց կայսեր.— Փոխարէնն ինչ առաւ.— Վասպուրականցիք Սեբաստիոյ մէջ ինչո՞ւ ջնջուեցան և ե՞րբ.— Ո՞վ էր Գրիգոր Մագիստրոս.— Ինչ ըրաւ.— Ո՞վ էր Օչին.— Ո՞վ էր Կարուց Թագաւորը.— Ասոնք ինչ ըրին.— Ե՞րբ և ինչո՞ւ Հայաստան յուսահատ ձեռքն անցաւ.— Ո՞վ էր Տուղրիլ պէյ.— Ինչպէս և ինչ հանգամանաց, ե՞րբ.— Ո՞վ էր Ալփասլան.— Ալփասլան ինչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ.— Ո՞վ առաւ ու կործանեց Անին.— Ե՞րբ.— Ո՞վ էր Մելիքշահ և ինչ ըրաւ Հայերը.— Սելճուգեանց իշխանութիւնն ե՞րբ և քանի՞ ճիւղի բաժնուեցաւ.— Ո՞րն եղաւ նոր ճիւղին մայրաքաղաքը:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադիրն եղաւ *Աշոտ Ա.* որ Արծրունեաց ու Սիւնեաց երկու մեծ նախարարները սիրաշահելով՝ երկիրը խոհեմութեամբ կառավարեց:

Աշոտի երեց որդին՝ *Սմբատ Ա.*ի օրով նախարարները շարունակ ապստամբեցան ոսիկանին գրգռութեամբ ու *Արծրունիք* հիմնեցին Վասպուրականի թագաւորութիւնը:

Սմբատի որդին *Աշոտ Բ. Երկաթի* օրով դարձեալ նախարարներու ապստամբութիւնը շարունակուեցաւ՝ ոսիկանին գրգռութեամբ: Աշոտ Բ. Երկաթ յաղթեց իր թշնամիներուն:

Աշոտ Բ.ի եղբայրն *Աբաս* գերի բռնեց Վրաց Բեր թագաւորն ու կուրցուց զանիկա:

Աշոտ Գ. Անի հաղարին մէջ թագաւոր պսակուեցաւ. ասոր օրով սկսաւ *Կարուց* թագաւորութիւնը: Աշոտ Գ. իր մարդասիրութեան համար կոչուեցաւ *Ողորմած:*

Սմբատ Բ. Անին պատեց պարսպով, շինեց աճոր Մայր եկեղեցին: Ասոր օրով Կարուց թագաւորութեան սահմանն ընդարձակեցաւ:

*Գագիկ Ա.*ի օրով Հայաստան հանդարտ էր. Գագիկ երկրին բարեկարգութեան պարապեցաւ:

Յովհաննէս Սմբատ անխոհեմ թագաւոր մըն էր. վախեն Անին մուրհակաւ խոստացաւ Յունաց:

Կիրակոս Հահաճայն այդ մուրհակը ծախեց Կոստանդին Մոնոմախոսի: Այս կայսրն Անին առաւ՝ *Գագիկ Բ.*ը նենգութեամբ Պոլիս կանչելով ախտորելէ ետք:

Գագիկի հետ վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը:

Հայաստանի ամենէն նշանաւոր հաղարն էր *Անի* որ աճուռանի եղած էր հոյակապ շինիներով եւ հիմայ հռչակաւոր է իր աւերակներով:

Տուղրիլ պէյ բուրդ զօրապետը հիմնեց *Սելճուգեանց* իշխանութիւնը: Տուղրիլ պէյ կործանեց Վասպուրականի թագաւորութիւնը:

Տուղրիլի յաջորդը՝ *Ալփասլան* կործանեց Անի հաղարը:

Մելիքշահի օրով հիմնուեցաւ *Իկոնիոյ* Սելճուգեան իշխանութիւնը :

Թուրք ցեղի արշաւանքին պատճառաւ Հայաստանի մանր իշխանութիւնները գաղթեցին ծուռաց երկիրները:

Դ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Բագրատունեաց նախարարութիւնը դարերու ընթացքին մէջ ինչ պաշտօններ վարեց. — Արշակունեաց ատեն ինչ պաշտօն. — Զորո՞նք կը յիշէք և ինչ պարագաներու մէջ. — Արշակունեաց թագաւորութեան կործանումէն ե՞տք. — Զորո՞նք կը յիշէք և ինչ պարագաներու մէջ. — Բագրատունիք ինչ նկարագրի տէր էին. — Ո՞ր նախարարութիւնները Բագրատունեաց հակառակ էին. — Ինչո՞ւ. — Ինչ եղաւ հետեւանքը. — Բագրատունեաց օրով որո՞նք էին Հայաստանի փոքր իշխանութիւնները. — Որո՞նց օրով և ինչ պարագաներու մէջ կազմուեցան. — Անոնց հետեւանքն ինչ եղաւ. — Բագրատունիք սկզբան որո՞նց հարկատու էին. — Որո՞նք եղան նախ արտաքին թշնամիները. — Ինչո՞ւ. — Յետոյ որո՞նք եղան. — Ինչ կը պահանջէին. — Ինչ եղաւ հետեւանքը. — Հայաստանի ո՞ր փոքր իշխանութիւնները գալթեցին Ծուռաց երկիրը. — Ինչո՞ւ և ինչ պայմանաւ. — Սելճուգեան թուրքերն ինչ չարիք հասուցին. — Ոստիկաննե՞րը. — Յոյնե՞րը. — Որո՞նք եղան յաջորդաբար Բագրատունեաց կործանման պատճառները:

Է. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

---

34. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՕՏԱՐՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Իկոնիոյ Սուլթանները նուաճելով փոքր Ասիան՝ կ'սպառնային Կ. Պոլսոյ, բայց Եւրոպական խաչակրութիւնը տկարացուց անոնց զօրութիւնը:

Իկոնիոյ Սելճուգեանները տիրեցին փոքր Ասիոյ մինչեւ Օսմանեանց զօրանալը (1299): Պարսկաստանի Սելճուգեան ճիւղը տեւեց մինչեւ 1194:

Մելքիշահի մահէն ետք, Պարսկաստանի Սելճուգեանները հետզհետէ տկարանալով ներքին խռովութիւններէ՝ կորսնցուց իր ազդեցութիւնը փոքր Ասիոյ մէջ, ուստի ատեն-ատեն զօրանալով՝ գրաւեցին այլեւայլ քաղաքներ ու գաւառներ, ինչպէս Քոնիա անուն ամիրա մը Անէ (1161), Շահաբէդին = «Հայոց թագաւոր» կոչուած Մլէհ շահ՝ Հայաստանի հարաւային մասը՝ Խլաթ: Այս ամիրաներուն դէմ կռուեցան այլ եւ այլ հայ իշխաններ՝ ինչպէս Հասան եւ Զաքարէ սպասալարներ որոնք գրաւեցին Անի, Դուին եւ ուրիշ քաղաքներ, նաեւ Բագրատունեաց երկիրներու մեծ մասն եւ զայն ծաղկեցուցին:

Այս վիճակին մէջ էր Հայաստան, երբ Ճինկիզխան նուաճելով Ասիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմերը թափառիկ Մոնղոլ ցեղերը՝ հաստատեց (1227) Քաղխա-Մոնղոլ մը ու արշաւեց (1232) դէպի արեւմուտք:

Ճինկիզ Խանի յաջորդները Հայաստանի մէջ սոսկալի բարբարոսութիւններ ըրին: Միայն Հ-ւլաւ- Խանը որուն մայրաքաղաքն էր Դ-ւբէ՝ չնչեց Պաղտատի ամիրապետութիւնն ու խնայեց քրիստոնեայներուն: Պատուեց Հայ եկեղեցականները, շատ քրիստոնեայ իշխաններ հաստատեց իրենց իշխանութեան մէջ, թէեւ հարստահարութիւնները չդադրեցան:

Որովհետեւ Հայաստանի մէջ ապահովութիւն չի կար, Հայ իշխաններէն շատեր իրենց երկիրները յանձնեցին յոյներուն ու գաղթեցին դէպ ի արեւմուտք՝ Տօրոսի բարձունքն ապաստան գտնելու յուսով: Հայոց Կաթողիկոսներն ալ նոյնը ըրին:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ինչո՞ւ ակարացաւ Սելճուգեանց իշխանութիւնը. — Իկոնիոյ Սելճուգեանները մինչեւ ե՞րբ տիրեցին Փոքր Ասիոյ. — Պարսկաստանի՞. — Սելիքշահի մահէն ետք ինչ եղան Սելճուգեանները. — Ինչ կը նշանակէ Ամիրա. — Ամիրաներն ինչ ըրին. — Ո՞վ էր Փաղտուն. — Ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Միրան չահ. — Ինչ սիրտոտ կրեց.— Ո՞ւր իյնեց. — Այս ամիրաներու դէմ ո՞ր Հայ իշխանները կռուեցան. — Իւանէ ու Զաքարէ ինչո՞ր ըրին. — Ո՞վ էր Ճինկիզ Խան.—Ե՞րբ և ինչ ըրաւ.—Ճինկիզ Խանի յաջորդներն ինչ ըրին Հայաստանի մէջ. — Հուլակու Խանն ինչ ըրաւ. — Ինչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ.— Հայերն ինչո՞ւ և ո՞ւր գաղթեցին. — Հայ իշխաններն ինչ եղան:

35. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ, ՌՈՒԲԷՆ Ա. ՈՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն ետք, երբ օր ըստ օրէ Հայաստան կ'աւերուէր ու կ'ամայանար այլ եւ այլ ազգերու յարձակումներէն, Տօրոսի բարձունքը՝ Կիւլէկ- ապաստանող ու հաստատող իշխանները կը զօրանային:

Բագրատունի Գագիկ Բ. թագաւորին ազգականներէն ՌՈՒԲԷՆ անուն քաջ իշխանն որ Կիլիկիա ապաւինած էր՝ Գագիկի չարաչար մահուան վրէժը լուծելու համար միացաւ այնտեղի Հայ իշխաններու հետ, յոյները վռնտեց եւ նոր իշխանութիւն մը հաստատեց (1080): Այս իշխանութիւնն իր անունով կոչուեցաւ Ռ-ւբէնեան:

Ռուբէն Ա.ի գործակից էին քանի մը Հայ իշխաններ, ինչպէս ԳՈՂ Վ-ւէ որ Մարաշու մօտ Քէ-ո- ամրոցին կ'իշխէր, ՕՇԻՆ որ Լ-մբ-ռ- բերդին կը տիրէր, Գրիգոր Մագիստրոսի թոռը՝ Պ-ղ-ս-ն-ն ԱՊԻՐԱՏ իշխանը՝ Ծ-վ- բերդին (Այնթապի մօտ):

Ռուբէն Ա.ի յաջորդ ու որդին ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. նոյն իշխանութիւնն ընդարձակեց՝ յոյներու ձեռքէն նոր երկիրներ ու քաղաքներ առնելով որոնց մէջ նշանաւոր էր Վ-հկ- բերդը: Ասիկայ եղաւ կառավարութեան կեդրոն մինչեւ Լ-ւն Մեծ: Ռուբէն քարձրբերդ նստաւ:

Կոստանդին Ա.ի օրով Եւրոպայի քրիստոնեայ ազգերը Խ-չ-ւէ գրուեցան ու Արեւելք արշաւեցին Պաղեստինը Մ-ս-լ-ներու ձեռքէն ազատելու համար: Մեմլուք-

ները տիրած էին Եգիպտոսի, Միջագետքի ու Ասորիքի:

Խաչակիրներն Եդեսիան, Անտիոք, Եդեսիա, Կիպրոս եւ ուրիշ տեղեր հաստատեցին այլեւայլ Եւրոպական իշխանութիւններ:

Կոստանդին Ա. Խաչակիր իշխաններուն հետ դաշնակցելով՝ օգնեց անոնց ու Անտիոք քաղաքին գրաւումը դիւրացուց: Կոստանդին Ա. իր օգնութեան համար Խաչակիր իշխաններէն Լամբրեան տիտղոսն առաւ:

Կոստանդին Ա.ի որդին՝ ԹՈՐՈՍ Ա. յոյները բոլորովին վռնտեց Կիլիկիայէն ու Գող Վասիլի օգնութեամբ զարկաւ, խորտակեց Սելճուգեաններն որ մինչեւ Տօրոս լեռներն արշաւել սկսած էին:

ա.
Թորոս կ'ապաւինի Մանուելեան իշխաններու

Թորոս Ա. յոյներու ձեռքէն առաւ Կէլէդրա բերդն ու սպաննեց նոյն բերդին իշխան Մանուէլեան երեք եղբայրներն որ խեղդամահ ըրած էին Գագիկ Բ.ը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայերն ե՞րբ և ու՞ր ապաստանեցան. — Հայերը Տօրոսի բարձունքն ինչ եղան. — Ո՞վ էր Ռուբէն.—Ռուբէն ինչո՞ւ միացաւ Հայ իշխաններու հետ. — Ե՞րբ հաստատեց իշխանութիւնը. — Ատիկա ինչ կոչուեցաւ. — Որո՞նք էին Ռուբէնի գործակից իշխանները. — Ո՞վ էր Գող Վասիլ. — Օշին. — Պահլաւունի Ալիբրա. — Ո՞վ էր Կոստանդին Ա. — Ինչո՞ւ առաւ և որո՞նց ձեռքէն. — Ո՞ր բերդն եղաւ կառավարութեան կեդրոն և մինչև ե՞րբ. — Ռուբէն ո՞ւր նահաւ. — Կոստանդին Ա.ի օրով ինչ նշանաւոր դէպք պատահեցաւ. — Եւրոպացիներն ինչո՞ւ Խաչակիր դրուեցան. — Ինչ կը նշանակէ Խաչակիր. — Մանուկներն որո՞նց ալրած էին. — Խաչակիրներն ո՞ւր հիմնեցին եւրոպական իշխանութիւններ. — Կոստանդին ինչ ըրաւ Խաչակիրներուն. — Անոնցմէ ինչ տիտղոս ստացաւ. — Ո՞վ էր Թորոս Ա. — Ինչ քաջագործութիւններ ըրաւ և որո՞ւ օգնութեամբ. — Թորոս Ա. յոյներու ձեռքէն ո՞ր բերդն առաւ. — Որո՞նք էին Մանուելեան եղբայրները. — Թորոս ինչ ըրաւ զանոնք. — Ինչո՞ւ:

---

36. ԼԵՒՈՆ Ա., ԹՈՐՈՍ Բ., ՄԼԵՀ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Թորոս Ա.ի եղբայրը՝ ԼԵՒՈՆ Ա. յոյներու ձեռքէն առաւ Մաշկոչ ու Տարսոն քաղաքները: Սակայն յունաց

կայսր՝ Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս բազմաթիւ զօրքով Լեւոն Ա.ի վրայ յարձակեցաւ, նուաճեց Կիլիկիան եւ Լեւոնն իր երկու որդիներու հետ բռնելով՝ բերաւ Կ. Պոլիս: Լեւոն ու իր երէց որդին՝ Սդբ... հոս մեռան, իսկ կրտսերը՝ ԹՈՐՈՍ ճնաց կայսեր քով ու Կիլիկիա յանձնուեցաւ յոյն կուսակալներու:

Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրն արշաւեց Կիլիկիա այլազգիներու դէմ: Յոյն բանակի մէջ կը գտնուէր Լեւոնի որդին Թորոս: Կայսրը դիպուածով մեռաւ, Թորոս փախաւ ու Հայ իշխաններուն գլուխն անցնելով՝ վերհաստատեց իր հօր իշխանութիւնը:

Ռուբինեան ձիաւոր զօրք

Յովհաննէս Կոմնենոսի յաջորդ՝ Կէ՛ Մ...ել Կոմնենոս երեք անգամ բանակ ղրկեց Թորոս Բ.ի վրայ, գրգռեց

նաեւ Իկոնիոյ Սուլթանը Թորոսի դէմ: Թորոս յաղթեց ամէնուն, ընդարձակեց երկիրները մինչեւ Միջերկրական ծով: Թորոս վերջապէս Երուսաղէմի Պալտուին թագաւորին միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ կայսեր հետ: Թորոսի բարեկամ էր Երուսաղէմի թագաւորը, որովհետեւ անոր օգնած էր Բէյբէյ = Հալէպէ Սուլթանին դէմ որ կ'ուզէր Անտիոքն առնել Խաչակիրներու ձեռքէն:

Պաղտատի ամիրապետներու գերիշխանութեան ենթակայ Հալէպի, Դամասկոսի կուսակալներն ու Իկոնիոյ Սելճուգեան իշխանները Սուլթան կը կոչուէին:

Թորոս Բ.ի մահէն ետք խնամակալ կարգուեցաւ իր անները՝ Թոդոս Պայլ որ Անտիոքի դեսպանն էր: Սակայն Թորոս Բ.ի եղբայրը՝ Մլէհ Բերիոյ Սուլթանին օգնութեամբ տիրեց գահին, եւ բռնութեամբ ու անգթօրէն կառավարեց երկիրը: Մլեհ իր ժողովրդէն սպանուեցաւ եւ Թորոս Բ.ի Սդեփանէ եղբօրորդին՝ ՌՈՒԲԷՆ Բ. իշխեց:

Մինչ Ռուբէն երկրին ներքին բարեկարգութեան ու ժողովրդին բարեկեցութեան հոգ կը տանէր, երկիրը կը հանդարտեցնէր թշնամիներու յարձակումներէն, Լամբրոնի իշխան՝ Հէթում դրդեց Անտիոքի Լատին իշխան Պէմոնդոն որ դաւով բռնեց ու բանտարկեց Ռուբէնը:

Ռուբէն իր Լեռն եղբօր միջոցաւ բանտէն արձակուեցաւ, յետոյ հրաժարեցաւ իշխանութենէ եւ կրօնական եղաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Լեւոն Ա. — Ո՞ր քաղաքներն առաւ Յունաց ձեռքէն. — Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս ինչ ըրաւ.— Որո՞նք մեռան Կ. Պոլսոյ մէջ. — Թորոս ինչ եղաւ. — Կիլիկիա որո՞ւ յանձնուեցաւ. — Յովհաննէս Կոմնենոս ինչո՞ւ Կիլիկիա արշաւեց. — Ո՞վ կը գտնուէր բանակին մէջ. — Կայսրն ինչ եղաւ դիպուածով. — Թորոս ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Կիւռ Մանուէլ Կոմնենոս.— Ինչ չարչքեր ըրաւ Թորոս Բ.ի. — Թորոս Բ. ինչպէս ընդարձակեց իր երկիրն և մինչև ո՞ւր. — Թորոս կայսեր հետ ինչպէս հաշտուեցաւ. — Ո՞վ էր Թորոսի բարեկամն և ինչո՞ւ. — Որո՞նք Սուլթան տիտղոսը կը կրէին. — Ո՞վ էր Թուլման Պայլ. — Ո՞վ էր Մլեհ ու ինչ բռնութիւններ ըրաւ. — Մլեհ ինչ վախճան ունեցաւ. — Ո՞վ յաջորդեց Մլեհի. — Ո՞վ էր Ռուբէն Բ.ի թշնամին. — Հեթում ինչո՞ւ և ո՞վ դրդեց Ռուբէն Բ.ի դէմ. — Ռուբէն Բ. ինչպէս բանտէն արձակուեցաւ. — Յետոյ ինչ ըրաւ:

---

37. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, ԼԵՒՈՆ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Ինչպէս Արշակունի թագաւորները, նոյնպէս Ռուբինեանք տարբեր մայրաքաղաք ունեցան այլ եւ այլ ժամանակ: Ռուբէն Ա. նստաւ Բաղդադ, անոր յաջորդները մինչեւ Լեւոն Մեծ՝ կը նստէին Վահկա:

Լեւոն Բ. իր աթոռը Տարսոն փոխադրեց, տէրութիւնը բարեկարգել եւ ներքին վէճերը խաղաղեցնել ջանաց, սահմանագլուխներն ամրոցներ շինեց, տեղ տեղ վանքեր հաստատեց, այնպէս որ Կիլիկիա շատ ծաղկեցաւ իր օրով:

Լեւոն Ա. թագաւոր

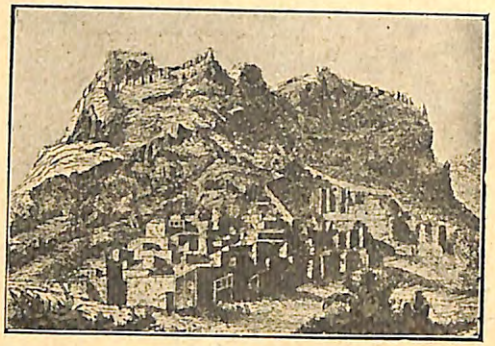
Լեւոն յաղթեց Իկոնիոյ Սուլթանին ու յետոյ Բերիոյ Սուլթանին որոնք բազմաթիւ զօրքով յարձակած էին իրեն վրայ:

Եգիպտոսի Սալահետտին Սուլթանը տեսնելով Պաղեստինի Լատին իշխաններուն երկպառակութիւնը՝ յարձակեցաւ անոնց վրայ, առաւ Երուսաղէմն եւ ուրիշ տեղեր:

Այն ատեն Գերմանիոյ Ֆրէտրէրիկ Բ. Շիկամօրուս կայսրը Խաչակիր նոր բանակով Ասիա անցաւ եւ Իսաւրիա հասնելով՝ Լեւոն Բ.էն օգնութիւն խնդրեց: Լեւոն զօրքով

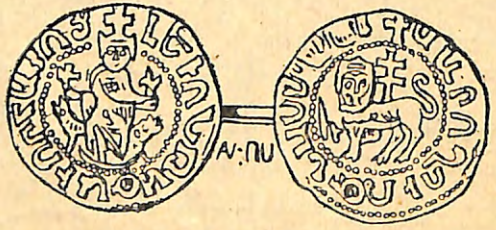
ու պաշարով մեծ օգնութիւն մատուց Խաչակիրներուն եւ այնպէս սիրելի եղաւ անոնց որ կայսրը խոստացաւ թագաւոր պսակել զանիկա:

Ֆրետերիկի յաջորդ Հէնրիկոս Զ. կատարեց խոստումը ու Կեղեստինոս Հռոմի պապին հաւանութեամբ թագ ղրկեց Լեւոն Բ.ի որ Տարսոնի մէջ մեծ շքով [illegible] (1198) Գրիգոր Զ. Կաթողիկոսէն:

Սիս

Լեւոն Բ. թագաւորական աթոռը փոխադրեց Սիս: Հոս նոր շէնքեր կառուց, արքայական նորանոր կարգեր սահմանեց եւ էր [illegible] Հայերէն [illegible]:

Լեւոն Բ.ի ոսկեդրամը

Յետոյ Կիպրոսի [illegible] Ա. թագաւորին քոյրը կնութեան առաւ եւ իր եղբօր աղջիկն ալ կնութեան տուաւ Հունգարիոյ Անդրէաս թագաւորին:

Լեւոն Բ.ի յաղթական մուտքն Անտիոք

Տրիպոլսոյ կոմսն Անտիոքի դքսութիւնը յափշտակել ուզելով՝ անկէ վռնտեց օրինաւոր ժառանգը՝ Ռուբէն որ Լեւոնի Ռուբէն եղբօր Ալիզա աղջկան որդին էր: Լեւոն պաշտպանեց Ռուբէնը, Տրիպոլսոյ կոմսն ալ Լեւոնի դէմ գրգռեց Իկոնիոյ Սուլթանը, սակայն Լեւոն Բ. յաղթեց ամէնուն ու Ռուբէնն իր աթոռը նստեցուց:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Որո՞նք եղան Ռուբինեանց մայրաքաղաքները. — Լեւոն Բ. իր աթոռն ո՞ւր փոխադրեց. — Ինչո՞ր ընել

Ջանաց. — Կիլիկիա ե՞րբ ծաղկեցաւ. — Լեւոն Բ. ո՞ր սուլթաններուն յաղթեց. — Ո՞վ էր Սալահետտին սուլթանն և ինչ ըրաւ. — Այն առեն ո՞վ էր Գերմանիոյ կայսրը. — Ո՞վ անցաւ Փոքր Ասիա և ո՞ւր հասաւ. — Լեւոն Բ. ինչ ըրաւ կայսեր. — Կայսրն ինչ խոստացաւ. — Ո՞վ կատարեց Ֆրեդերիկի խոստումը. — Հենրիկոս Զ. ինչ ղրկեց Լեւոն Բ.ի. — Ո՞ւրկէ և ո՞ւր օծուեցաւ. — Լեւոն Բ. աթոռն ո՞ւր փոխադրեց. — Տրիպոլսոյ կոմսն ինչ բռնութիւն ըրաւ. — Ո՞վ էր Անտիոքի դուքսը. — Լեւոն Բ. զո՞վ պաշտպանեց. — Լեւոն Բ. որո՞նց յաղթեց. — Ինչ եղաւ այս պատերազմին հետեւանքը:

---

38. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՔ, ՋԱՊԷԼ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Լուսինեանք ազնուական տոհմ մըն էին Ֆրանսայի մէջ: Խաչակիր իշխաններէն Անգղիոյ Ռիչարդ Առիւծասիրտ թագաւորը գրաւեց Կիպրոս կղզին (1191) ու յանձնեց Լուսինեան Տունէն Երուսաղէմի վերջին թագաւոր Գուիպոնի որուն սերունդը տիրեց այդ կղզւոյն իբրեւ թագաւոր: Լեւոնի կինը Կիպրոսի այս Լուսինեան թագաւոր Հիւկոյ Ա.ի քոյրն էր: Ռուբինեանք այսպէս խնամեցան Լուսինեաններուն հետ:

Լեւոն Բ. աղջիկ մը միայն՝ ՋԱՊԷԼը ժառանգորդ թողուց զոր յանձնեց Ա-ֆ Պուրն կոչուած Մեծ իշխան Կոստանդինի եւ պատուիրեց որ զայն թագաւորեցնէ իր մահէն ետք (1219):

Հայ իշխանները Ջապէլը նախ ամուսնացուցին Անտիոքի նոր կոմս Լատին Փիլիպպոսի հետ, բայց երբ ասիկա մեռաւ, Աւագ Պարոնն ամուսնացուց իր որդի

Ջապէլ եւ Հերում

Հէնրիի հետ (1228) որ ամէն կերպով ջանաց հետեւիլ Լեւոն Բ.ի օրինակին:

Հեթում Ա. բարեկարգեց տէրութիւնը, բարեկամական դաշինք կնքեց Իկոնիոյ Ալայէտտին սուլթանին հետ, նուաճեց Համբրոնի ապստամբ իշխանը՝ Կոնդիէն որ ներսէս Համբրոնացւոյն եղբօրորդին էր:

Մոնկոլները Հայաստանի տիրելէ ետք մինչեւ Կիլիկիոյ սահմանագլուխը մօտեցած էին: Հեթում իր երկիրը Մոնկոլներուն արշաւանքէն զերծ պահելու իմաստուն խորհրդով՝ անոնց Պաթու զօրավարին հետ բարեկամացաւ,

եւ որպէս զի Թաթարներու Մանջու Խանին հետ դաշինք կնքէ, անձամբ անոնց երկիրը գնաց եւ Խանին հետ զինակցեցաւ, պայմանաւ որ Հայոց թագաւորն ի հարկին զէնքով օգնէ Թաթարներուն՝ Սելճուգեանց գրաւած քաղաքներն ետ առնելու համար:

Հեթում Թաթար Հուլաուն զօրավարին օգնութեամբ գրաւեց Գէրմանէկ = Մուշու Պէհէնէկ բերդաքաղաքները: Թաթարները թէեւ Հայոց օգնութեամբ Բերիա առին ու Երուսաղէմի վրայ յարձակեցան, սակայն նոյն միջոցին Մանգոյ Խանը մեռնելով՝ ստիպուեցան ետ դառնալ:

Հեթում Թաթարստան գնաց ծագած խռովութիւնները խաղաղեցնելու համար: Ասկէ օգտուելով Եգիպտոսի Փադիշահը Սուլթանը՝ արշաւեց Ասորւոց երկիրը: Հե-

Ա.
Հեթում Կ'ողբայ

թումի երկու որդիները՝ Լեւոն ու Թորոս թէեւ թշնամւոյն դիմադրեցին, բայց յաղթուեցան, Թորոս սպաննուեցաւ,

Լեւոն ալ գերի ինկաւ: Հեթում աճապարանքով Կիլիկիա դարձաւ, Թաթարներն ալ չկրցան օգնել անոր: Այն ատեն Հեթում դեսպաններու միջոցաւ բանակցութեան մտնելով Փնտուխտարի հետ՝ իր Լեւոն որդին գերութենէ ազատեց, հրաժարեցաւ գահէն եւ կրօնաւոր եղաւ (1270) Դրաչաբէ վանքը:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Որո՞նք էին Լուսինեանք. — Ո՛վ գրաւեց Կիպրոս կղզին եւ որո՞ն յանձնեց. — Ո՛վ էր Դուխաս. — Որո՞նք տիրեցին Կիպրոսի. — Ո՛վ էր Լեւոն Բ.ի կինը. — Ռուբինեանք ինչպէս խնամիացան Լուսինեանց. — Ո՛վ էր Լեւոն Բ.ի ժառանգորդը. — Ո՛վ էր Զապէլի խնամակալը. — Լեւոն Բ. ինչ պատուիրած էր. — Որո՞նք Զապէլն որո՞ւ հետ ամուսնացուցին. — Հեթում Ա. ինչ աշխարհաշէն գործեր ըրաւ. — Ո՛վ էր Կիլիկիոյ մէջ ապստամբ իշխանը. — Մոնկոլներն ինչպէս Կիլիկիոյ սահմանագլուխը մօտեցած էին. — Հեթում ինչո՞ւ կարգադրեց Մոնկոլներուն հետ. — Հեթում որո՞նց օգնութեամբ եւ ո՞ր թերդը գրաւեց. — Թաթարները Հայոց օգնութեամբ ինչո՞ւ ըրին. — Հեթում ինչո՞ւ Թաթաստան գնաց. — Ո՛վ էր Փնտուխտար եւ ինչ ըրաւ. — Որո՞նք էին Հեթումի որդիները եւ ինչ ըրին. — Հեթում ինչո՞ւ եւ ո՞ւր դարձաւ. — Որո՞նք չօգնեցին Հեթումի. — Լեւոն Գ. ինչպէս ազատեցաւ. — Հեթում ինչ վախճան ունեցաւ:

---

39. ԼԵՒՈՆ Գ., ՀԵԹՈՒՄ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Հեթումի որդին Լեւոն Գ. բարի եւ ուսումնասէր թագաւոր մըն էր. դպրոցներ հաստատեց եւ ձեռագիրներ օրինակել տալով՝ ամէն տեղ տարածեց: Բայց ներքին ու արտաքին դժբախտութիւններ թոյլ չտուին իրեն որ ուշադրութիւնը բոլորովին հայրենիքին զարգացման նուիրէ:

Եգիպտոսի Պէյպ. Ա. սուլթանը խռովարար իշխաններու գրգռութեամբ յանկարծ Կիլիկիա արշաւեց: Լեւոն իշխաններու անմիաբանութիւնը տեսնելով՝ Տօրոսի կիրճերն ապաստանեցաւ: Պիպարս Ա. սուլթանը գրաւեց ու աւերեց Տարսոն եւ ուրիշ քաղաքներ: Սսեցիք արիաբար դիմադրեցին Թշնամւոյն: Սակայն իր Լեւոն որդւոյն եւ աղջկան մահը, իրարու յաջորդող ժանտախտը, սովը, կնոջ մահն ու ժողովրդին թշուառութիւնն ալ աւելի սաստկացուցին բարեսիրտ թագաւորին վիշտը:

Եգիպտացիք նորէն յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ, բայց այս անգամ չարաչար յաղթուեցան ու փնտուխտար սպաննուեցաւ:

Լեւոն Գ.ի յաջորդեց իր որդին ՀԵԹՈՒՄ Բ.: Ասիկայ չուզեց թագաւոր օծուիլ, այլ իբրեւ պարզ իշխան մը կառավարեց երկիրը:

Եգիպտացիք նորէն արշաւեցին Կիլիկիա եւ Հ...ն բերդաքաղաքն առնելէ ետք, Ստեփանոս կաթողիկոսն եւ սուրբերու մասունքներն իրենց հետ գերի տարին:

Հեթում ամէն կողմէ օգնութիւն չգտնելով՝ քանի մը քաղաքներ ու բերդեր յանձնեց եւ հաշտութիւն կնքեց Եգիպտոսի սուլթանին հետ:

Հեթում Բ. կառավարութիւնն իր Թ... եղբօր յանձնելով՝ վանք մտաւ, կրօնաւոր եղաւ: Սակայն Թորոս հրաժարելով՝ Հեթում նորէն ստիպուեցաւ իշխանութիւնն ստանձնել:

Մինչ Հեթում Բ. այցելութեան գնաց Կ. Պոլիս իր քրոջ որ Անդրոնիկոս Բ. կայսեր Միքայէլ որդւոյն կինն էր, իր եղբայրը Մ... ինքզինք Կիլիկիոյ թագաւոր հրատարակեց: Երբ Հեթում Կիլիկիա դարձաւ, Սմբատ զայն բռնեց ու աչքերը հանեց: Սակայն Հեթումի չորրորդ եղբայրը՝ Կ...ն Սմբատի դէմ ելաւ, գահընկէց ըրաւ ու ինք թագաւորեց:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Լեւոն Գ. — Ինչ նկարագրի տէր էր. — Ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ. — Ինչ արգելքներ ցցուեցան դիմացը. — Ո՞վ էր Եգիպտոսի սուլթանը. — Ինչ ըրաւ. — Լեւոն Գ. ո՞ւր ապաստանեցաւ. — Սսեցիք ինչ ըրին. — Լեւոն Գ. ինչ դժբախտութիւններ

կրից. — Ո՞վ էր Հեթում Բ. — Ինչ միտղոսով կ՚ուզէր կառավարել երկիրը. — Եգիպտացիք ո՞ր արչաւեցին և ո՞ր բերդաքաղաքն առին. — Զո՞վ զերի տարին. — Հեթում Բ. ինչպէս հաչտուեցաւ Եգիպտոսի սուլթանին հետ. — Հեթում Բ. կառավարութիւնն որո՞ւ յանձնեց և ինչ ըրաւ. — Թորոս ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Սմբատ. — Ինչպէս բռնաբարեց աթոռը. — Սմբատ ինչ ըրաւ իր եղբօրը. — Ո՞վ էր Կոստանդին և ինչ ըրաւ. — Հեթում Բ. ինչ վախճան ունեցաւ:

---

40. ԼԵՒՈՆ Դ. ՈՒ ՕՇԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Թէեւ Հեթում հրաժարեցաւ, բայց բոլորովին չհրաժարեցաւ կառավարութեան գործերէն, այլ իբրեւ Խնամակալ=Թագաւորհայր՝ նոր թագաւոր Լեւոն Դ.ի խորհրդական եղաւ:

Կիլիկիա սկսած էր քայքայուիլ ներքին խռովութեանց ու կրօնական վէճերու պատճառաւ:

Ունիթոր = «Միարար» կոչուած Լատին կրօնաւորներ իրենց կողմն որսալով Գրիգոր Է. Անաւարզացի կաթողիկոսն ու քանի մը Հայ վարդապետներ՝ կը ջանային Հայ անկախ եկեղեցին միացնել Պապականին հետ՝ ծէսերու փոփոխութեամբ: Պապերն ալ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան օգնելու համար՝ կը պահանջէին որ Հայերը Պապական իշխանութեան հպատակին: Այս պատճառաւ վէճեր ու խռովութիւններ ծագեցան Կիլիկիոյ եւ Բուն Հայ-

աստանի մէջ: Ունիթորներուն հակառակորդ էին Յովհաննէս ու Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետները:

Լեւոն Դ. ու իր հօրեղբայրն Ունիթորներու յարած էին. ժողովուրդը սաստիկ զայրացաւ, իր եկեղեցւոյ անկախութեան պաշտպան կանգնեցաւ եւ Լեւոնի իշխանութեան դիմադրեց: Ազգին քանի մը երեւելիներ Թաթար Պէլարղու-Խանին դիմելով՝ բողոքեցին թէ Հեթում ու Լեւոն միաբանած են Եւրոպացւոց հետ եւ կը ջանան նոր Խաչա-

Լեւոն Դ. իբր Պատաներ

կիրներ բերել տալ Սրեւելք: Պիլարղու Խանը գունդ մը զօրքով Կիլիկիա մտաւ, իրեն քով հրաւիրեց Լեւոնն ու Հեթումը: Ժողովրդին մէջ ծագած խռովութիւնը դադրեցնելու համար՝ սպաննել տուաւ երկուքն ալ:

Այնուհետեւ Մոնկոլ, Սելճուգ, Մեմլուկ ինքնակալ-

ներ միաբանեցան ջնջել Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն որ Կիպրոսէն ետք միակ քրիստոնեայ թագաւորութիւնն էր Արեւմտեան Ասիոյ մէջ:

Լեւոն Դ.ի յաջորդեց իր հօրեղբայրը՝ Օշին: Ասիկայ փոխանակ մեղմացնելու՝ կրօնական վէճերն ալ աւելի գրգռեց: Թէեւ Պիլարդու Խանը վռնտեց Կիլիկիայէն, բայց իր թագաւորութիւնը. Մեմլուկներու դէմ պաշտպանել չկրցաւ, որովհետեւ պապական իշխաններէն սպասած օգնութիւնն ի դերեւ ելաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Լեւոն Դ. — Կիլիկիա ինչո՞ւ կը քայքայուէր. — Որո՞նք էին Ունիդորները. — Որո՞նք էին անոնց համախոհ. — Ունիդորներն ի՞նչ ընել կը ջանային. — Որո՞նք էին Պապկերը. — Պապկերն ի՞նչ կը պահանջէին. — Ինչո՞ւ վէճեր ու խռովութիւններ ծագեցան. — Որո՞նք էին Ունիդորներուն հակառակորդները. — Որո՞նք յարած էին Ունիդորներուն. — Ժողովուրդն ի՞նչ ըրաւ. — Որո՞ւ բողոքեցին. — Ի՞նչ կ'առարկէին. — Պիլարդու ի՞նչ ըրաւ. — Որո՞նք էին այլազգ տէրութիւնները. — Այլազգիներն ի՞նչ ըրին հետզհետէ. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ էր Օշին. — Օշին ինչո՞ր ըրաւ. — Որոնցմէ՞ յուսախաբ եղաւ:

---

41. ԼԵՒՈՆ Ե. ՈՒ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Ա Ծ Ք

Օշինի տասնամեայ որդին՝ ԼԵՒՈՆ Ե. թագաւոր օծուեցաւ Խնամակալի մը ներքեւ:

Լեւոն Ե.ի ատեն Կիլիկիա արշաւեցին.

Ա. Թաթարներու Դ[illegible] զօրապետն որ սաստիկ կոտորած ու աւերումներ ըրաւ:

Բ. Թուրքմէններու Ա[illegible] իշխանն որ քանդեց Դիմուր Թաշի աւերումներէն զերծ մնացած տեղերը:

Գ. Եգիպտոսի Մեմլուկ սուլթանի զօրքերն որ վերջին հարուածը տուին Կիլիկիոյ: Այս հարուածն այնչափ սաստիկ եղաւ որ թշուառ ժողովուրդը ստիպուեցաւ ապաւինիլ իրենց օգնութեան եկած Կիպրոսի նաւերը:

Մեմլուկները նորէն կրկնեցին արշաւանքը: Լեւոն Ե. նեղը մնալով՝ ստիպուեցաւ (1340) Մեմլուկեան Նա[illegible] սուլթանին առաջարկած հաշտութեան պայմանն ընդունիլ, որ էր Ալեւտարանի վրայ երդնուլ թէ [illegible] չպիտի մշակէ:

Լեւոն Ե. Ռուբինեան վերջին թագաւորն անզաւակ մեռնելով՝ Կիլիկիոյ վրայ թագաւորեցին ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ իշխանները:

Հայերն իրենց թագաւոր ընտրեցին Գ[illegible] որ Կիպրոսի Յովհաննէս թագաւորին եղբայրն էր: Յովհաննէս մօր կողմէ Ռուբինեան էր: Գուիտոն չկրցաւ Կիլի-

կիան պաշտպանել Մեմլուկներուն դէմ ու ժողովրդէն սպաննուեցաւ:

Գուիտոնի յաջորդեց Կոստանդին Դ. որ վերջ տուաւ ներքին վէճերուն եւ Կիպրոսի ու Հռոդոսի իշխաններու օգնութեամբ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքն առաւ:

Կոստանդին Դ. անզաւակ մեռնելով՝ երկիրն անիշխանութեան մատնուեցաւ. Հայ իշխանները նոր թագաւորի մը ընտրութեան մասին չկրնալով համաձայնիլ՝ նորէն խռովութիւններ ծագեցան: Սակայն վերջապէս Ուրբանոս Ե. Պապին խորհրդով Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին ազգականներէն Լուսինեան Լեւոն իշխանն որ մօր կողմէ Հայ էր՝ թագաւոր ընտրուեցաւ Լեւոն Զ. անունով:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Լեւոն Ե. և ինչ եղաւ. — Լեւոն Ե.ի օրով որո՞նք Կիլիկիա արշաւեցին. — Ո՞վ էր Դիմաւր Թաչ և ինչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Սրաման և ինչե՞ր ըրաւ. — Որո՞նք վերջին հարուածը տուին Կիլիկիոյ. — Ժողովուրդն ինչ ըրաւ. — Լեւոն Ե. ինչո՞ւ և ինչ պայման կնքեց Նասըրի հետ. — Ո՞վ էր Նասըր. — Զո՞վ Կիլիկիոյ թագաւոր դրին և ինչո՞ւ. — Ո՞վ էր Գուիտոն. — Գուիտոն ինչ վախճան ունեցաւ. — Ո՞վ էր Կոստանդին Դ. — Ինչ յաջողութիւններ ունեցաւ. — Կիլիկիա ինչո՞ւ անիշխանութեան մատնուեցաւ. — Զո՞վ թագաւոր դրին և որո՞ւ խորհրդով. — Ո՞վ էր Լեւոն Զ.:

42. ԼԵՒՈՆ Զ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՎԵՐՋ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Լեւոն Զ. երբ գահ կը բարձրանար, Կիլիկիա արդէն ներքին խռովութիւններէ ու արտաքին յարձակումներէ այնքան տկարացած էր որ իր կործանումը մօտեցած էր:

Մեմլուկները կրկնեցին իրենց արշաւանքը, Լեւոն

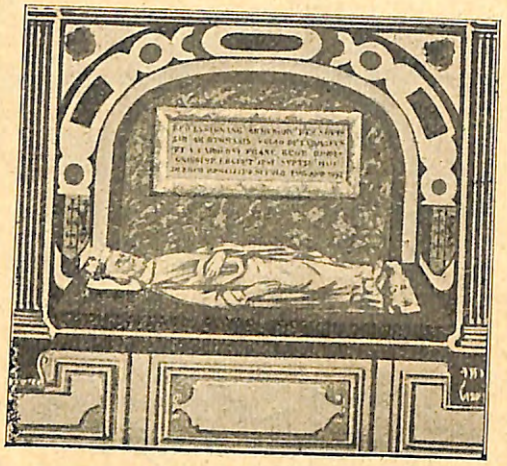
Լեւոն Զ.

Զ. կռուի մէջ վիրաւորուելով՝ Տօրոս լեռները փախաւ ու ժամանակ մը անյայտ եղաւ:

Լեւոն Զ. տեսնելով որ չպիտի կրնայ դիմադրել Մեմլուկներուն ահեղ զօրութեան՝ Կոպա բերդն ապաստան-

եցաւ եւ ինն ամիս դիմադրելէ ետք, սովէն ստիպուած՝ անձնատուր եղաւ: Մեմլուկները գերի տարին զայն Եգիպտոս որով Ռուբինեանց [illegible]:

Լեւոն Զ. Եգիպտոսի մէջ 7 տարի բանտարկուելէ ետք Գոտֆրէյ (Սպանիա) Յովհաննէս թագաւորին միջնորդութեամբ ազատեցաւ: Յետոյ Եւրոպա անցնելով՝ այցելեց Սպանիա, Ֆրանսա ու Անգլիա, եւ Կիլիկեան թագաւոր-

Լեւոն Զ. Դամբարանը

ութիւնը վերականգնելու համար եւրոպական տէրութիւններէ ի զուր օգնութիւն խնդրեց: Մեռաւ (1393) Բարիզի մէջ եւ արքայական պատուով թաղուեցաւ Ս. Տրնի արքայական դամբարանը:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԱՆՁԵՐ

Ռուբինեանց օրով նշանաւոր եղան Մեծ Հայքի մէջ Ոշքնէան, Կիլիկիոյ մէջ Լամբրոնի տէր Օշինէան, նաեւ Պահլաւունի:

1. Լիպարիտ Ա. անուն Վրացի իշխան մը Վրաց սպարապետ էր: Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն ետք Վրաց թագաւորները Լիպարիտի ցեղին

Ս. Ներսէս Շնորհալի

յանձնեցին Հայոց Տաշիր գաւառէն մաս մը որուն գլխաւոր քաղաքն էր Շամշուդէ = Ոշքէր. ասկէ ցեղին անունը Ոշքնէան կոչուեցաւ: Լիպարիտ Ա. փեսայանալով Սիւնեաց՝ միացաւ Հայոց հետ: Որբելեանք Մոնկոլներուն հա-

ւանութեամբ տիրեցին Աբաբայի ու Սէնէյ մեծ մասին մինչեւ Լենկդիմուրի յարձակումը (1438):

2. Գրիգոր Մագիստրոսի թոռները կոչուեցան Պահլաւունի. ասոնց մէջ նշանաւոր եղան Գրիգոր Գ. ու Ս. Ներսէս Շնորհալին կաթողիկոսները:

3. Աբցախու իշխանը՝ Օշէն գաղթելով (1072) Կիլիկիա՝ առած էր Տարսոնի մօտ Լամբրոն բերդը: Այս Օշնի թոռը՝ Օշէն Բ. խնամի եղաւ Պահլաւունեաց՝ ամուսնանալով Ս. Ներսէս Շնորհալւոյն եղբօր աղջկան հետ ուրկէ ծնաւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացի: Օշինեանք իրենց ամրոց Լամբրոնի բերդերուն ապաւինելով՝ ստէպ կ'ապստամբէին Ռուբինեանց դէմ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Կիլիկիա ինչ վիճակի հնթարկուած էր Լեւոն Զ.ի գահակալութեան առեն. — Որոնք էին Մամլուկները և ինչ ըրին. — Լեւոն Զ. ուր ապաստանեցաւ. — Լեւոն Զ. ուր լինն ամիս դիմադրեց ու ինչո՞ւ անձնատուր եղաւ. — Մամլուկները ինչ ըրին Լեւոն Զ.ը. — Ինչ եղաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը. — Լեւոն Զ. ո՞րչափ առեն բանտարկուեցաւ և ուր. — Ինչպէս ազատեցաւ. — Ո՞ւր այցելեց և ինչո՞ւ ըրաւ. — Յաջողեցա՞ւ. — Ո՞ւր և ե՞րբ մեռաւ. — Ո՞ւր թաղուեցաւ. — Որոնք էին Ռուբինեանց առեն նշանաւոր անձերը. — Ո՞վ էր Լիպարիտ. — Վրաց թագաւորներն ինչ ըրին. — Որոնք էին Որբելեանք. — Լիպարիտ ինչպէս մնացաւ Հայոց հետ. — Որբելեանք Հայաստանի ո՞ր

մասին տիրած էին. — Որոնք էին Պահլաւունիք. — Ո՞վ էր Օշին. — Կիլիկիոյ մէջ ո՞ր բերդին տիրացած էր. — Ո՞վ էր Պահլաւունեաց խնամին. — Որո՞ւ զաւակ էր Ս. Ներսէս Շնորհալի. — Օշինեանք կամ Լամբրոնացիք ստէպ ինչո՞ւ կ'ընդդիմին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Բագրատունեաց բագաւորութեան կործանումեն ետք Հայաստանի տիրեցին զանազան ամիրաներ: *Իւանէ* ու *Զաքարէ* Հայ զօրավարներն ասոնց ձեռքեն գրաւեցին Հայաստանի զանազան բաղաքները:

Մոնկոլ խնճկիզ խանի յաջորդներուն ատեն Հայաստանի մէջ ապահովութիւն չըլլալուն՝ Հայ իշխանները դէպ ի արեւմուտք գաղթեցին եւ Տարսոնի բարձունքն ապաւինեցան:

Այս իշխաններէն մէկն էր ՌՈՒԲԷՆ Ա. որ հիմնեց ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆը:

Կոստանդին Ս. Խաչակիրներու օգնութեան փոխարէն ստացաւ *կոմս* տիտղոսը:

Թորոս Ա. յոյները վռնտեց Կիլիկիայէն եւ Գագիկ Բ.ի սպաննիչները պատժեց:

Լեւոն Ա. իր երկիրն ընդարձակեց, բայց գերի ինկաւ յունաց կայսեր ձեռքը:

Թորոս Բ. յաղթեց իր բռնաւիներուն, ընդարձակեց իր երկիրը մինչեւ Միջերկրական ծով:

Մլեհ իր վարուով ու բարուով հաճելի չեղաւ եւ սպաննուեցաւ ժողովրդեն:

Ռուբէն Բ.ի օրով Լամբրոնցիք ապստամբեցան:

ԼԵՒՈՆ Բ. յաղթեց դրացի սուլթաններուն, օգնեց

Բ. Խաչակրութեան եւ ասոր փոխարէն *թագաւոր օծուեցաւ* Տարսոնի մէջ: Այսպէս կ'սկսի Ռուբինեանց թագաւորութիւնը: Լեւոն Բ. աշխարհաշէն վեհապետ մը եղաւ:

Լեւոն Բ. արու զաւակ չունենալով՝ իր *Զապէլ* աղջիկը թագաւորեց: Զապելը նախ ամուսնացուցին Փիլիպպոսի, յետոյ Հեթումի Ա.ի հետ: Հեթում Ա. կիլիկիան պաշտպանելու համար՝ թաթարներու հետ զինակցութիւն մը կնքեց:

Լեւոն Գ. քեռւ ուսումնասէր ու աշխարհաշէն թագաւոր մըն էր, բայց դժբախտութիւններ արգելք եղան իր գործերուն:

Հեթում Բ.ի օրով Մեմլուկները շատ չարիք հասուցին Կիլիկիոյ: Հեթում բանիցս հրաժարեցաւ աթոռէն եւ ներքին խռովութիւններ ծագեցան:

Լեւոն Դ. կրօնական վէճեր յարուցանելուն համար՝ ներքին խռովութիւններ ծագեցան: Պիլարդու խաչը սպաննեց Լեւոն Դ.ը:

Օշին ալ գրգռեց կրօնական վէճեր:

Լեւոն Ե.ի օրով օտարները յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ ու երկիրն աւերակ դարձուցին:

Լեւոն Ե.ի յաջորդն ալ *Գուիտոն* չկրցաւ պաշտպանել երկիրը:

Կոստանդին Դ. դադրեցուց ներքին վէճերն ու օտարներուն վրայ յաղթութիւններ տարաւ:

Լեւոն Զ.ի ատեն Կիլիկիա շատ տկարացած էր: Մեմլուկներն երիցս յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ, Լեւոն Զ.ը գերի բռնեցին եւ *կործանեցին Ռուբինեանց թագաւորութիւնը:*

Ե. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Բագրատունեաց կործանումէն ետք Հայաստան ինչ վիճակ ունէր. — Հայաստան որո՞նց միջեւ բաժնուած էր. — Որո՞նք էին Որբելեանք եւ ինչո՞ր ըրին. — Կիլիկիոյ մէջ ո՞ր Հայ իշխանութիւնները կազմուեցան. — Ո՞րը գերիշխանութիւն ունեցաւ. — Ռուբինեանք նախ ինչ էին յունաց կայսրութեան. — Ցետոյ ինչ եղան եւ ե՞րբ. — Ռուբինեան ո՞ր իշխանները հետզհետէ ո՞ր քաղաքները գրաւեցին եւ որո՞նց ձեռքէն. — Ո՞ր Ռուբինեանները օգնեցին Խաչակիրներուն եւ ինչ եղաւ այն օգնութեան հետեւանքը. — Որո՞նք եղան Ռուբինեանց աչխարհակէն իշխանները. — Աչխարհակալները՞. — Ո՞ր սուլթանութիւններն ոխերիմ թշնամի էին Ռուբինեանց. — Ո՞վ էր ամէնէն ոխերիմը. — Ռուբինեանց օրով ինչ կրօնական վէճեր ծագեցան. — Ո՞ր թագաւորները յարեցան Ունիդորներուն. — Ինչ եղաւ այս կրօնական վէճերուն հետեւանքը. — Ռուբինեանք ինչո՞ւ կործանեցան. — Ռուբինեանց մէջ Լեւոն անունով քանի՞ թագաւոր կայ. — Որո՞նք եւ ինչերո՞վ օգտակար եղան. — Որո՞նք վնասակար եւ ինչերո՞վ. — Ինչ էր Կիլիկիոյ վիճակը Ռուբէն Ա.ի օրով. — Թորոսներու առեն Կիլիկիա որո՞նց երկիր կը կոչուէր. — Ինչո՞ւ. — Ռուբինեանց օրով հայրապետական աթոռն ինչ եղաւ:

Ը. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՊԱՏԱԿ ՕՏԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

43. ԼԵՆԿԴԻՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն ետք Հայաստան հետզհետէ հպատակեցաւ Սելճուգեանց սուլթաններուն (1046—1194) Մոնկոլներուն (1232—1375) ու քիւրտ կամ թիւրքմէն ցեղերու: Միայն Որբելեան իշխանները կը տիրէին հիւսիսային կողմը՝ Սիւնեաց ու Արարատի վրայ: Որբելեանց վերջին իշխանն եղաւ Պէքէ զոր Թունաւորեց (1438) Վրաց Ալիքսան իշխանը:

Այս միջոցին Թաթարներու Էօղէյ ցեղին ինքնակալը՝ Լէնկդիմուր կիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումէն 10 տարի ետք բոլոր Թուրքաստանի, Թաթարստանի ու Պարսկաստանի տիրելով՝ անհամար զօրքով դէպ ի արեւմուտք արշաւեց (1387): Հայաստան մտնելով՝ առաւ Վան, Արճէշ, Կարս եւայլն քաղաքներն եւ բնակիչները սրէ անցուց, թէեւ յաղթուեցաւ Սասունցիներէն: Վանայ բնակիչները բարձր բերդերէ վար հոսել տուաւ: Սեբաստիոյ մէջ անլուր անգթութիւններ գործեց: Հակառակ իր խոստման զօրքերն ու քաղաքին մեծամեծներն ողջ ողջ թաղեց, ծերերն ու տղաքը կատաղի ձիերու կոխոտել տուաւ, հիւանդներն ալ խեղդամահ ըրաւ:

Լենկդիմուր այս բարբարոսութիւններէ ետք շատեր գերի վարեց, յետոյ էնկիւրիւ անցնելով՝ զարնուեցաւ Օսմանեան սուլթան Եըլըրըմ Պայազիտի հետ եւ այս արիւնահեղ կռուին մէջ ալ յաղթուելով՝ դարձաւ իր Սմըրղանդ մայրաքաղաքը (Թաթարստան):

Այս սոսկալի արշաւանքին հետեւանքն եղաւ սաստիկ սով մը: Տեղ տեղ թշուառ ժողովուրդը հարկադրուեցաւ շուն, կատու եւայլն ուտել:

Լենկդիմուրի մահէն ետք Գարապօղլը, Ազիզօղլը կոչուած թիւրքմէն ցեղերը, յետոյ Սաֆեան ու վերջն ալ Թամամօղլեան իրարու ձեռքէ յափշտակելով Պարսկաստանը՝ տիրեցին նաեւ Հայաստանի որ անոնց պատերազմներուն ահեղ տեսարան մը դարձաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Բագրատունեաց կործանումէն ետք Հայաստան հետզհետէ որո՞նց հպատակեցաւ. — Որբելեանք ո՞ւր կը տիրէին. — Ո՞վ եղաւ Որբելեանց վերջինը. — Ո՞վ էր Լենկդիմուր. — Ինչ խժդժութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ. — Ո՞վ էր Եըլըրըմ Պայազիտ. — Լենկդիմուր որո՞նց հետ եւ ո՞ւր պատերազմեցաւ. — Եըլըրըմ ինչ վախճան ունեցաւ. — Լենկդիմուրի արշաւանքէն ինչ եղաւ Հայաստան. — Լենկդիմուրի մահէն ետք որո՞նք տիրեցին Հայաստանի. — Ինչ ըսել է Գարապօղլը. — Ազգօղլը. — Ինչո՞ւ այսպէս կը կոչուին. — Հայաստան ասոնց օրով ինչ դարձաւ:

44. ՕՍՄԱՆՅԻՔ ԿԸ ՏԻՐԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Սելճուգեան կոչուած թուրք ցեղին ճիւղէն էին Օսմանլիք որ այսպէս կոչուեցան իրենց մէկ գլխաւոր Օսման անունով: Օսման Իկոնիոյ սուլթաններուն տէրութեան բաժնուելէն ետքն առաւ (1299) Իսնէն քաղաքը, եւ նուաճելով միւս թուրք իշխանութիւնները՝ զօրացաւ:

Սուլթան Օսման

Օսմանի յաջորդներն ընդարձակեցին Օսմանեան տէրութիւնը մինչեւ Եւրոպա:

Ագգոյունլիներու Ուզուն Հասան իշխանը գրաւելով (1468) պարսկական գահը Գարագոյունլիներէն՝ փոքր Ասիա արշաւեց եւ քանի մը քաղաքներ առաւ Օսմանցւոց ձեռքէն: Ֆաթիհ սուլթան Մեհմետ Բ. ահագին բանակով անոր դէմ քալեց եւ Դերճանի մօտ թիւրքմէն բանակը

ցիրուցան ընելով՝ Հայաստանէ ապահովեան հանէ մը հաստատեր առաւ Ագգոյունլիներու ձեռքէն: Այսպէս ՕՍՄԱՆՅԻՔ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ, 1473Ի ՄՏԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Իսկ Արեւելեան Հայաստանը դարձեալ մնաց Ագգոյունլիներու եւ յետոյ Սաֆեանց ձեռքը: Ասոնք անլուր անգթութիւն գործեցին:

ՕՍՄԱՆՅԻՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ՈՒ ՇԱՀ ԱԲԲԱՍԻ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պարսկաստանի մէջ բարեպաշտ կը համարուէին Սաֆեանք որ կը պնդէին թէ Ալիէն սերած են իրենք: Ասոնք

Շահ Աբբաս Ա.

Պարսկաստանն առին (1490) Ագգոյունլիներէն: Սաֆեանք 2 դար (1514—1732) Օսմանցւոց յառաջխաղաց-

ուլթեան դէմ պայքարեցան, յարձակողական ու պաշտպանողական կռիւներ մղեցին: Հայաստան եղաւ գլխաւոր ասպարէզ այս պատերազմներուն:

Իր անգթուլթեամբ նշանաւոր Պարսից Շահ Աբբասը բոլոր Հայաստանի տիրել ուզեց: Բայց տեսնելով որ զէնքով չպիտի կրնայ յաղթել Օսմանցւոց՝ Հայաստանի քաղաքներն ու գեղերն իրենց ամբարանոցներով այրել տուաւ եւ ժողովուրդը բռնի Պարսկաստան գաղթեցուց, որպէս զի Օսմանցիք բնիկ ժողովրդէն պաշար ու օգնուլթիւն չգտնեն: Հայերն անպատմելի տառապանքով հասան Երեւան գետի ափը: Շատեր գետէն լողալով անցնելու ատեն՝ ջուրերուն մէջ խեղդամահ եղան:

Շահ Աբբաս Հայերը զանազան քաղաքներու մէջ զետեղեց: Ջուղայեցիք Սպահանի մօտ քաղաք մը շինեցին ու անուանեցին Նոր Ջուղա:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Որո՞նք են Օսմանցիք. — Ո՞վ էր Օսման և ինչ ըրաւ. — Օսմանի յաջորդներն ինչ ըրին. — Ո՞վ էր Ուզուն Հասան. — Ուզուն Հասան ինչո՞ր ըրաւ. — Ո՞վ էր Ֆաթիհ սուլթան Մահմմէտ և ինչ ըրաւ. — Օսմանցիք ե՞րբ մտան Հայաստան. — Ո՞ր մասին տիրեցին. — Որո՞նք հետզհետէ տիրեցին Հայաստանի արեւելեան մասին. — Պարսկաստանի մէջ ո՞ր ցեղը բարեպաշտ կը համարուէր. — Ինչո՞ւ. — Սաֆեանք ինչ պատերազմներ ըրին. — Հայաստան ինչ եղաւ այս մի-

ջոցին. — Ո՞վ էր Շահ Աբբաս. — Ինչ էր նպատակը. — Հայերն ինչո՞ւ բռնի Պարսկաստան գաղթել տուաւ. — Գաղթողներն ինչ եղան. — Շահ Աբբաս ողջ մնացողներն ինչ ըրաւ. — Որո՞նք չհնեցին Նոր Ջուղա. — Հին Ջուղա ո՞ւր կը գտնուի. — Նոր Ջուղա՞:

---

45. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ԲԱԺՆՈՒԻ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Պարսից ներքին խռովուլթիւններու ատեն Սէֆեաց ու Աբցախու կողմը՝ Գարապաղ փոքրաթիւ Հայեր ՍԻՒՆԵԱՑ Դաւէր իշխանին ու Մելիքութի առաջնորդուլթեամբ քանի մը բերդի տիրելով (1722—1729) իշխանուլթիւն վարեցին հոն: Ասոնց գործը շարունակեցին ուրիշ իշխաններ Խամսայէ Մելիք-Բէկ անունով:

Օսմանցւոց ու Պարսից միջեւ մղուած երկարատեւ պատերազմի հետեւանքը սա եղաւ որ Թահմաս Բ. Շահ դաշինքով հրաժարեցաւ (1732) Հայաստանի մեծ մասէն ու Օսմանցիք տիրացան անոր: Սակայն Նադր Շահ երբ Պարսկական գահը բարձրացաւ, աւերեց դաշինքը, ետ առաւ (1746) Հայաստանէ այն տեղ որ կը պարփակուէր Կուր գետէն մինչեւ Երեւան գետ: Հայաստանի արեւմտեան մասը միայն մնաց Օսմանցւոց ձեռքը:

Պարսից ու Օսմանցւոց միջեւ հաշտուլթիւն կնքուելէ եւ Հայաստան այս երկու պետութեանց միջեւ բաժնուելէ ետք, գրեթէ 80 տարի (1746—1826) Հայերը քիչ մը խա-

ղաղուլթիւն վայելեցին, թէեւ շատեր օտար երկիր գաղթեցին առեւտուրի համար:

Ռուսերն այս միջոցին հետզհետէ զօրանալով՝ իրենց իշխանութիւնը կը տարածէին դէպ ի Կովկաս: Պարսից Ֆէթհ Ալի շահը Ռուս զօրութեան դիմադրելու անկարող՝ հաշտութիւն խնդրեց ու դաշինքով Ռուսիոյ թողուց իրենց գրաւած երկիրները: Սակայն յետոյ դաշինքը դրժելով՝ մտաւ (1826) Ռուսական երկիրը:

Ռուսերուն Նիկոլա Ա. կայսրը հրաման ըրաւ Կովկասեան բանակին որ Պարսկաստան արշաւէ: ՄԱՏԹԷՈՍ Հայ իշխանը Ռուս զօրավարներու հետ գրաւեց Շոռոթ, Գանձակ, Էջմիածին, Երեւան, Մուրանդ, Դաւրէժ քաղաքները:

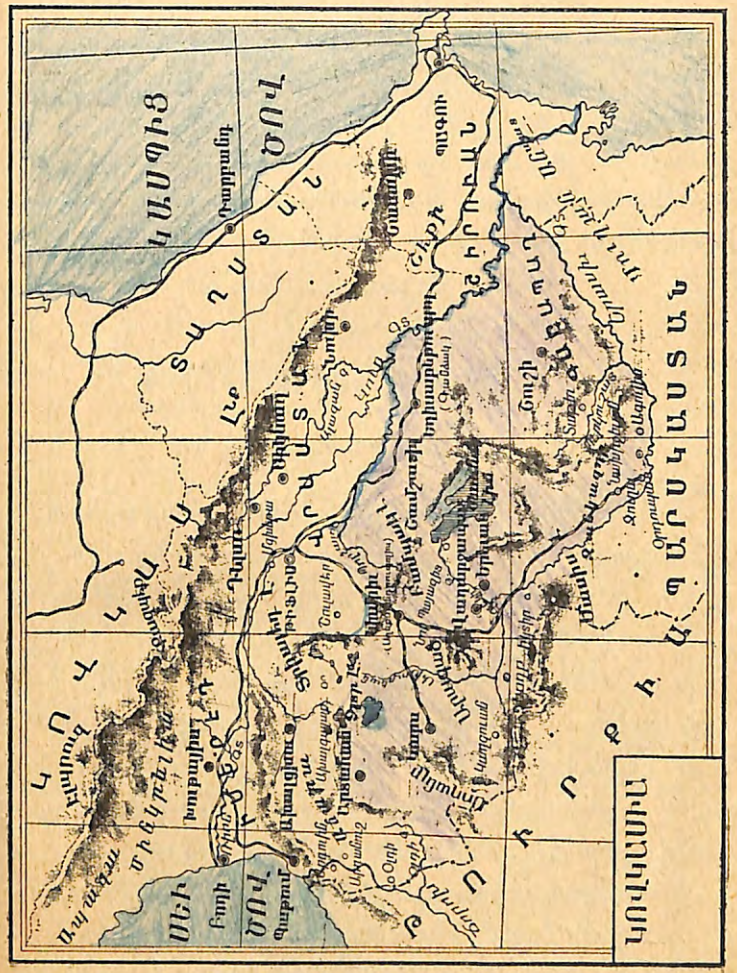
Այնուհետեւ (1828) Ռուսերը Օսմանցւոց դէմ ալ պատերազմ հրատարակեցին. Կովկասեան բանակն առաւ Կարս, Կաղզուան, Ախալցխա, Արդահան, Պայազիտ քաղաքները: Այսպէս Օսմանեան Հայաստանէն փոքր մաս մը Ռուսաց անցաւ:

Ռուսերը 1878ին դարձեալ գրաւեցին այդ մասը Մելիքոֆ Հայ զօրապետին ձեռքով:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞ւր կը գտնուի Գարապաղ.— Որո՞նք հոն իշխանութիւն հիմնեցին.— Խամսայի մելիքներն որո՞նց գործը շարունակեցին.— Օսմանցիք ինչպէս տիրացան Հայաս-

տանի մեծ մասին. — Նատր չահ ինչ ըրաւ. — Հայաստանի որ մասը մնաց Օսմանցւոց ձեռքը. — Հայաստան ինչպէս բաժնուեցաւ, և որոնց միջեւ. — Ռուսերն այդ միջոցին ինչ կ'ընէին. — Ով էր Ֆեթհ Ալի. — Ինչը ըրաւ. — Ով էր Նիկողոս Ա. — Ինչ հրամայեց. — Ո՞վ էր Մատաթեան. — Ո՞ր քաղաքները գրաւեց և որոնց ձեռքէն. — Ռուսերն որ թուականներուն պատերազմեցան Օսմանցւոց դէմ. — Ռուսերը Հայաստանի որ մասերը գրաւեցին և ե՞րբ:

---

46. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդող հայրապետները մեծ մասամբ էջմիածին = Վաղարշապատ կը նստէին, յետոյ Դուին, Բագրատունեաց օրով Անին, Ռուբինեանց օրով ալ՝ Մանազկերտ, Մովսէս, Հռոմկլայ ու Սիս:

Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանումէն ետք կաթողիկոսութիւնը մնաց Կիլիկիա՝ այլակրօն իշխաններու ազդեցութեան տակ: Այսպիսի շփոթ ու խռովայոյզ ատեն, հաղորդակցութեան դժուարութեան պատճառաւ, յաճախ կաթողիկոսները կը նստէին տարբեր ընդունելան: Այսպէս նստաւ Գրիգոր Թ. Մուսաբեկեանց 1440ին: Արարատեան Հայերը չհաճեցան այս ընտրութեան եւ ընտրական այս անկանոնութեանց վերջ տալու համար՝ ուզեցին տեղը փոխադրել դարձեալ էջմիածին, եւ այս մտքով Գրիգոր Թ.ը հրաւիրեցին էջմիածին: Սակայն Մուսաբեգ-

եանց չուզեց էջմիածին փոխադրել իր աթոռը: Այն ատեն 1441ին Արարատեան Հայերն էջմիածնի մէջ ժողով գումարելով՝ նոր կաթողիկոս մը ընտրեցին՝ Կիրակոս Վերապետը որ աթոռը դրաւ էջմիածին: Այսպէս թէեւ չվերջացաւ Սսոյ կաթողիկոսութիւնն ու Հայերն երկու կաթողիկոսական աթոռ ունեցան միանգամայն, բայց ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆը ճանչցուեցաւ Հայրապետական = Ընդհանրական կաթողիկոսութիւն ու Սսոյ = Կիլիկեան կաթողիկոսութիւնն ալ՝ մասնական կաթողիկոսութիւն:

Երբ Բագրատունիները անկախ Արքունեանց քաղաքը հաստատուեցաւ Վասպուրականի մէջ, Աղթամարի եպիսկոպոսները կանոնական տիտղոսը կրեցին: Ասոնց իշխանութիւնն աւելի զօրացաւ 1113ին Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ եղբայր՝ Պահլաւունի Գրիգորը կաթողիկոս ընտրուելու պարագային:

Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը թէեւ սկզբան ապստամբ ճանչցուեցան Մայր-Աթոռի դէմ, սակայն վերջն Ընդհ. Հայրապետը հոգեւոր բարձր իրաւասութեան հաստակելով՝ եղաւ մասնական կաթողիկոսութիւն մը:

Թէ Կիլիկիոյ եւ թէ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնն իրենց թեմին ժողովուրդները հովուելու իրաւունք ունին:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Ս. Գրիգորի յաջորդներն ո՞ւր նստան. — Որո՞նք եղան Բագրատունեանց օրով հայրապետանիստ քաղաք-

ները. — Ռուբինեանց օրո՞վ. — Ռուբինեանց կործանումէն ետք Հայրապետութիւնն ինչ վիճակի ենթարկուած էր. — Գրիգոր Թ. ինչպէս ընտրուեցաւ. — Արաբատեան Հայերն ինչ ըրին. — Ե՞րբ և ո՞ւր ժողով գումարեցին. — Ինչո՞ւ. — Հայերը քանի՞ կաթողիկոսութիւն ունեցան. — Ինչ եղան Կիլիկիոյ ու Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները. — Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն ինչ ճանչցուեցաւ. — Միւսները՞. — Ե՞րբ սկսաւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը. — Ասոնց իշխանութիւնն ե՞րբ զօրացաւ. — Աղթամարի կաթողիկոսութիւնն ինչ վերաբերում ունեցաւ Էջմիածնի հետ. — Ինչ պաշտօն ունին երկու մասնական կաթողիկոսութիւնները։

---

47. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅԵՐՆ ՈՒ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Ֆաթիհ սուլթան Մեհեմմէտ Կ. Պոլիս առնելէն ետք, Պրուսայէ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը բերել տուաւ իր մայրաքաղաքը (1461) եւ հոգեւոր գլուխ կարգեց իբրեւ պատրիարք իր Հայ հպատակներուն։ Ֆաթիհ սուլթան Մեհեմմէտ Հայոց պատրիարքին տուաւ Յունաց պատրիարքին շնորհած արտօնութեանց հաւասար առանձնաշնորհումներ, կրօնական ու քաղաքացիական արտօնութիւններ։

Պատրիարք անունը յունարէն է եւ կը նշանակէ Հայրապետ։ Այս անունը տրուած է սկզբան Հռոմի, Աղեքսանդրիոյ (Եգիպտոս), Երուսաղէմի ու Կ.Պոլսոյ Եպիսկոպոսներէն։ Օսմանցիք Պատրիարք=Բաբէ կոչեցին մանաւանդ Կ.Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Հայ ու Յոյն եպիսկոպոսները։

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէ շատ հին է Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն եւ գրեթէ է. դարէն կ'սկսի։ Հայ եպիսկոպոսներ սկզբան Եգիպտոսի սուլթաններու հրովարտակով պետ կարգուեցան Երուսաղէմի մէջ Հայոց ի վաղուց ունեցած զանազան հաստատութիւններուն եւ ուխտաւորութիւններուն վրայ։ Երբ Օսմանեան սուլթաններն առին Եգիպտոսն ու Երուսաղէմը, Պատրիարք տիտղոսը տուին (1517) այդ վերակացու եպիսկոպոսներուն։

Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը հոգեւոր իշխանութեամբ Պոլսոյ պատրիարքութենէն քաշչ է, բայց քաղաքական Երուսաղէմի պատրիարքութենէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կախում ունի եւ ասոր միջոցաւ Բ. Դրան հետ յարաբերութիւն ունի։

Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ցկեանս է, մինչ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն՝ առժամանակեայ։

Երուսաղէմի պատրիարքութեան պաշտօնն է Երուսաղէմի կալուածական, դպրեւական, իշխանական ու կրօնական գործերը վարել եւ միաբաններու հետ անվթար պահպանել Երուսաղէմի մէջ ազգային դարաւոր իրաւունքներն ու սեփականութիւնները։

Երուսաղէմի պատրիարքներուն մէջ նշանաւոր եղան Գրիգոր Ե. (1613—1645)) որ իր նախորդներուն օրով

դիզուած պարտքը վճարեց ու շատ կալուածներ գնեց. Գէորգ Զ. Շղթայակիր (1715—1748) որ պարանոցն անուր կրելով՝ ստակ հաւաքեց Երուսաղէմի նոր պարտքը վճարելու համար: Յովհաննէս պարբէցի (1850—1860) ծաղկեցուց վանքը: Եսայի պարբէցի (1864—1886) մեծ փոյթ տարաւ ուսման:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Ֆաթիհ սուլթան Մհեհմմէտ. — Հայոց հետ ինչպէս վարուեցաւ. — Ջո՞վ պատրիարք կարգեց. — Ի՞նչ արտօնութիւններ տուաւ. — Ինչ կը նշանակէ պատրիարք. — Որո՞նք կը կրէին պատրիարք անունը. — Օսմանցիք որո՞նց եպիսկոպոսները պատրիարք կոչեցին. — Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութիւնն ո՞րը կ'ակսի. — Ո՞ր սուլթաններն Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան արտօնութիւնները պաշտպանեցին. — Օսմանցի սուլթաններն ինչ ըրին. — Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն որո՞ւն իրաւասութեան տակ է. — Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ցկեա՞նս է թէ առժամանակեայ. — Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ինչ պաշտօն ունի. — Որո՞նք եղան Երուսաղէմի նշանաւոր պատրիարքները. — Գրիգոր Ե. ինչ ըրաւ. — Ո՞ր պատրիարքը կը կոչուի Շղթայակիր. — Ինչո՞ւ. — Ի՞նչը վճարեց. — Յովհաննէս պատրիարք ինչ ըրաւ. — Եսայի պատրիա՞րք. — Ո՞վ է հիմայ Երուսաղէմի պատրիարքը. — Ինչ է Երուսաղէմի արդի խնդիրը:

---

48. ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Բագրատունեանց թագաւորութեան կործանումէն ետք Հայերը հետզհետէ գաղթեցին օտար երկիրներ՝ երբեմն չկրնալով տոկալ այլեւայլ ազգերու յարձակումներուն, երբեմն ալ առեւտրական շահերու ակնկալութեամբ:

Օտար ազգեր լաւ ընդունելութիւն կ'ընէին Հայոց, որովհետեւ ասոնց առեւտրական ու արուեստական ճարտարութենէն օգուտ կը քաղէին:

Հայերն իրենց ճարտարամտութեան շնորհիւ շատ տեղ զանազան առանձնաշնորհումներ ու քաղաքական արտօնութիւններ անգամ վայելեցին:

Ա. ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Բագրատունեաց թագաւորութիւնն երբ կործանեցաւ, բազմաթիւ Հայեր՝ մանաւանդ Անի քաղաքէն՝ նախ Աբծխեթան, յետոյ Խրիմ գաղթեցին եւ անկէ ալ տարածուեցան Լեհաստան ու Մոլտաւիա:

Լեհաստանի Հայերն երկար ատեն քաղաքական ազատութիւն վայելեցին. ունէին ինքնավար կառավարութիւն Հայ նահապետով: Հայերը նոյն ազատութիւնը վայելեցին Հունգարիա ու Ազովի. ունեցան իրենց համար յատուկ քաղաքներ, ինչպէս կէրլա որ կոչուեցաւ Հայաստան ու Պաղպաղիվ:

Այս տեղի Հայերը հետզհետէ նուազեցան, ոմանք

օտարացան՝ երկրին ժողովրդին հետ խառնուելով, ուրիշներ ալ ցրուեցան: Լեհաստանի Հայոց ցրուելուն եւ օտարանալուն շարժառիթն եղաւ մանաւանդ Նէյ-ը անուն Հայ պատրիարքը (1627—1681) որ Լատինականութեան յարելով՝ Հայ եկեղեցին փակեց ու ժողովրդին մեծ մասը լատինացուց:

Բ. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Պարսկաստանի Հայերը գաղթած էին 1606ին Շահ Աբբասի հրամանաւ: Հայերն երկար ատեն շատ նեղութիւն ու հալածանք կրեցին: Հայերը մեծ բազմութեամբ գաղթեցին Ռուսաստան, երբ 1828ին Ռուսերը Պարսից յաղթելով՝ պայման դրին որ Պարսկաստանէն Ռուսաստան գաղթել ուզող Հայերն ազատ թողուին:

Հիմայ Պարսկաստանի Հայերը բաւական զարգացած վիճակ մը ունին:

Գ. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հնդկաստանի Հայ գաղթականութիւնը Պարսկաստանի Հայոց գաղթականութեան մէկ ճիւղն է: Նոր-Ջուղացի բազմաթիւ Հայեր Հնդկաստանի Պ-մ-պ-, Կ-լ-ք-, Մ-դ-ս քաղաքներն ու ձաւա կղզւոյն Պ-ն-ւ-ն քաղաքը գաղթեցին եւ իրենց ճարտարամտութեամբ շատ հարստացան: Բայց երբ Անգլիացիք Հնդկաստանի տիրեցին, Հայերը կորսնցուցին իրենց գրաւած առաջնակարգ դիրքը:

Դ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ռուսաստանի Հայոց գաղթականութիւնը սկսած է 1720ին, երբ Մեծն Պետրոս իր երկիրը ծաղկեցնելու համար՝ Հայ գաղթականներ հրաւիրեց ու հաստատեց զանոնք այլեւայլ տեղեր: Յետոյ Կատարինէ կայսրուհին

Մեծն Պետրոս

1780ին Ռուսաստան հրաւիրեց Խրիմու Հայերը: 1828ին Պարսկական Հայաստանի մէկ մասն ալ Ռուսիոյ ձեռքն անցնելով՝ Պարսկաստանի Հայերը գաղթեցին Ռուսաստան, որով Ռուսաստանի Հայոց թիւը հետզհետէ ստուարացաւ:

Ռուսաստանի Հայերը թէեւ նախապէս շատ ազա-

տութիւնները վայելեցին, սակայն 1830ին սկսեալ Ռուսները ճնշեցին Հայերը. Պալաչինա անունով կանոնագրութիւն մը հաստատեցին՝ Հայ եկեղեցւոյ ինքնօրինութեան սպառնացող, սեղմեցին Հայոց իրաւունքները, ճգնեցան ազգն ռուսացնել, ազգային վարժարաններն ուղղակի իրենց իշխանութեանց ենթարկել, յետոյ փակեցին, Հայոց եկեղեցւոյ կալուածները գրաւեցին եւլն. օտար ցեղերը Հայոց դէմ գրգռեցին եւ չմնաց չարիք որ չհասցնեն: Սակայն Ռուսիա ձաբոնէն յաղթուելով (1905) կալուածներն ետ դարձուց եւ վերջերս ալ Հայ վարժարանները բանալ տուաւ:

Ռուսաստանի Հայերն արհեստներու, վաճառականութեան, ուսումներու եւ գիտութիւններու մէջ շատ յառաջդիմած եւ ազգային ու այլեւայլ ասպարէզներու մէջ շատեր նշանաւոր հանդիսացած են:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայերն ե՞րբ և ո՞ւր գաղթեցին. — Ինչո՞ւ. — Օտարներն ինչպէս վարուեցան գաղթական Հայոց հետ. — Ինչո՞ւ. — Հայերն ինչ դիրքի արժանացան. — Անոնցիք ո՞ւր գաղթեցին. — Լեհաստանի Հայերն ինչո՞ւ վայելեցին. — Ուրիշ ո՞ր տեղերու Հայերն ալ այդպիսի առանձնաշնորհումներ վայելեցին. — Հայերն իրենց յաւուրկ ինչո՞ւ ունեցան. — Որո՞նք են նշանաւորները. — Լեհաստանի Հայերը հետզհետէ ինչ եղան. — Ինչո՞ւ.— Ո՞վ էր պատճառը. — Ո՞վ էր Նիկոլ և ինչ ըրաւ. —

Պարսկաստանի Հայերն ե՞րբ գաղթեցին. — Հայերն ինչո՞ւ կրեցին. — Պարսկաստանի Հայերն ո՞ւր գաղթեցին. — Հիմայ ինչ վիճակի մէջ են Պարսկաստանի Հայերը.— Հնդկաստանի Հայ գաղթականութիւնն ո՞ր ճիւղին կը պատկանի. — Հայերը Հնդկաստանի ո՞ր քաղաքները բնակեցան. — Հայերը Հնդկաստանի մէջ ինչ դիրքի հասան. — Ե՞րբ կորսնցուցին այդ դիրքը. — Ե՞րբ կ'սկսի Ռուսաստանի Հայոց գաղթականութիւնը. — Մեծն Պետրոս ինչ ըրաւ. — Կատարինէ կայսրուհին.— Ռուսաստանի Հայոց թիւն ինչպէս աճեցաւ. — Ռուսիա ե՞րբ սկսաւ ճնշել Հայերը. — Ինչ հաստատեց. — Պոլժինիաով ինչ արտօնութիւններն ետ առնուեցան. — Ռուսիա ինչ ճնշում բանեցուց Հայոց վրայ. — Ռուսաստանի Հայերն ինչերո՞ւ մէջ նշանաւոր հանդիսացան:

---

49. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Տպագրութեան արուեստը Հայոց մէջ եղած է վենետիկ այն տեղի գաղթական Հայոց ձեռքով: Յետոյ Թոգատցի Աբէտ դպիր 1565ին նոր փորձ մը ըրաւ դարձեալ Վենետիկ: Նոյն ատենուան հայրապետները կը քաջալերէին այսպիսի փորձերը: Վերջապէս 1666ին Երեւանցի Ոսկան վարդապետ իր եղբօրը ձեռնտուութեամբ յաջողցուց տպագրութեան գործը Հոլանտայի Ամստերտամ քաղաքին մէջ ուր այլեւայլ Հայերէն գիրքեր տպագրուեցան: Ամստերտամի տպարանը 1717ին դադրեցաւ, երբ արդէն

սկսած էր տարածուիլ Տպագրութիւնն այլեւայլ Հայաբնակ տեղեր:

Տպագրութեամբ ժողովրդականացան Ազգային լեզուի ու Պատմութեան մասին նախնեաց կարեւոր մատենագրութիւնները, Հին յոյն ու լատին հեղինակներու, Արդի եւրոպացի բանաստեղծներու, վիպասաններու, գրագէտներու Հայերէն թարգմանութիւնն որոնք [illegible]:

Հրատարակուեցան զանազան օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, ամսաթերթեր. ասոնք ալ մեծապէս նպաստեցին Հայ լրագրութեան [illegible]:

Այսպէս ընդհանուր Զարթո՛նք մը սկսաւ ամէն խաւերու մէջ, Ազատութեան Ոգին արծարծեցաւ, Հայը նախնեաց փառաւոր անցեալով տոգորուեցաւ ու Ազգային նորօրինակ շարժում մը բոյն դրաւ ամէնուն մտքին ու սրտին մէջ:

Վ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

Ժէ. դարուն սկիզբը (1610) քանի մը խստակրօն վարդապետներ Սիւնեաց մէջ ընտրեցին առանձին տեղ մը որ Սեւանեաց անապատ կը կոչուէր: Հոս ժամանակաւ բազմաթիւ մենաստաններ կային, սակայն աւերակ էին այն ատեն: Այս խստակրօն վարդապետներն ունէին ընդհանուր վանահայր մը, կ'ապրէին առանձին կանոններով. ասոնց գլխաւոր կէտերն էին Հնազանդութիւն, Անձնազրկութիւն, Աշխարհային հաճոյքներէն ձերբազատիլ եւ երթալ տարաշխարհ ուր իրենց առաջնորդէն կը ղրկուէին:

Այս վանականները շատ օգտակար եղան ժողովրդին

եւ իրենց ձեռքով հիմնուեցան ու ծաղկեցան Էջ, Կոյ ու Սեւան կղզիներու վանքերը:

Սեբաստացի Մխիթար Աբբայ 1706ին վենետիկ հիմնեց իր անունով Մխիթարեան միաբանութիւնն որ յետոյ բաժնուելով՝ եղաւ երկու ճիւղ. Մայր ճիւղը մնաց Վենետիկ, միւս ճիւղն ալ նախ հաստատուեցաւ (1774) Թրիեսթ, յետոյ Վիեննա (1810):

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞ւր եղաւ Հայ տպագրութեան փորձը.—Թոզատցի Աբգար դպիր ի՞նչ ըրաւ. — Հայրապետներն ի՞նչ կ'ընէին այս փորձերը. — Ո՞վ Ամստերտամի մէջ հաստատեց տպարան. — Ե՞րբ դադրեցաւ այս տպարանը — ինչե՞ր եղան Հայ տպագրութեան հետեւանքները. — Ինչե՞րը Հայոց լուսաւորութեան սատարեցին. — Ինչե՞ր հրատարակուեցան. — Ընդհանուր զարթնումն ե՞րբ սկսաւ. — Ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւանքը. — Ո՞ւր կը գտնուի Սիւնեաց անապատը. — Որո՞նք հիմնեցին այս անապատը. — Ինչ կը նշանակէ անապատ. — Այս վանականներն ի՞նչպէս կ'ապրէին. — Ո՞վ կը կոչուէր վանահայր. — Վանականներուն պարտականութիւններն ի՞նչ էին. — Այս վանականներն ի՞նչ եղան Ազգին. — Ասոնց ձեռքով ինչե՞ր հիմնուեցան. — Ո՞վ էր Մխիթար Աբբայ. — Ինչ հիմնեց. — Այս միաբանութիւնը քանի՞ ճիւղի բաժնուեցաւ:

---

50. ՀԱՅ–ՀՌՈՄԷԱԿԱՆՆԵՐ, ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան հաստատութենէն ի վեր Պատրիարքներն աւելի կամ նուազ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցան կուսակցութեանց պատճառաւ. ասոնցմէ երբեմն մէկը, երբեմն միւսը զօրանալով՝ հակառակորդ կուսակցութեան պատրիարքը պաշտօնանկ կ'ընէր:

Այս կուսակցութիւնները կազմուեցան Թուրքիոյ Հայոց մէջ չորս դարու միջոցին ծագած Լըթնական, Լըբնական ու Սահմանադրական ծանր վէճերէ ու խնդիրներէ որոնք Ազգը պառակտեցին:

Կրօնական վէճերու շարժառիթն եղան Պապականները ու Բողոքականները:

Պապականութեան վէճն սկսաւ 1642ին: Կէօզլօ Կալոս անուն լատին վարդապետ մը պապականութիւն կը քարոզէր Կ. Պոլսոյ մէջ եւ շատ միամիտներ իր կողմը կ'որսար: 1642—1830 պատրիարքները, գլխաւորաբար Ա-ԷԱԼ պատրիարք (1701—1704) շատ աշխատեցան ժողովրդին սպառնացող հերձուածին առաջքն առնել, բայց դժբախտաբար չ յաջողեցան:

Այս կրօնական վէճը տեւեց գրեթէ երկու դար (1642—1830) երբեմն երբեմն սաստկանալով ու բուռն հալածանքի տեղի տալով, այնպէս որ երկու կողմէ շատ անձեր գլխատուեցան ու աքսորուեցան:

Սուլթան Մահմուտ Բ. 1830ին ֆրանսական դես-

պանին միջնորդութեամբ Հայ–Հռոմէականներն ուրոյն ժողովուրդ ճանչցաւ եւ յատուկ Պատրիարք ու Վարչութիւն ունենալու արտօնութիւն տուաւ անոնց: Այսպէս մաս մը Հայեր Հայաստանեայց եկեղեցիէն բաժնուեցան Պապական = Հայ–Հռոմէական անունով:

Աղանէ կոչուած Սուէդիոս Պատրիարքին օրով, 1835 ին Ամերիկացի Միսիոնարներ Կ. Պոլսոյ մէջ Բողոքականութիւն քարոզեցին եւ շատ միամիտներ զանազան խոստումներով որսացին: Հայաստանի այլեւայլ կողմերն ալ տարածուեցան ու Պոլ. Ընկերութեան ծախքով ձրի գիրքեր ու պարգեւներ բաշխելով՝ ժողովուրդն սկսաւ պառակտիլ, այնպէս որ ծանր վէճեր ու կռիւներ ծագեցան: Վերջապէս 1850ին Հայ Բողոքականէն ուրոյն ժողովուրդ ճանչցուեցան Բ.Դռնէն եւ ունեցան Աշխարհական Ազգապետ մը:

ԴԱՍ

Թելադրութեամբ

Կ. Պոլսոյ պատրիարքներու պաշտօնավարութիւնն ո՞րչափ կը տեւէր. — Ինչո՞ւ. — Ինչո՞ւ կազմուեցան կուսակցութիւնները. — Ինչ վէճեր ծագեցան. — Ինչ եղաւ հետեւանքը. — Որո՞նք եղան կրօնական վէճերու շարժառիթները. — Ե՞րբ և ինչպէս սկսաւ Պապականութեան վէճը. — Ո՞ր պատրիարքը աստիճ հակառակ էր Պապականութեան և ինչ ըրաւ. — Այս կրօնական վէճն ո՞րչափ տեւեց. — Ինչ եղաւ հետեւանքը.— Հայ–Հռոմէականներն ե՞րբ եղան ուրոյն հասարակութիւն մը. — Աղանի Սուէդիոս պատրիարքին օրով ինչ խնդիր ծա-

գեցաւ. — Միսիոնար ի՞նչ կը նշանակէ. — Միսիոնարներն ինչո՞ր ըրին. — Ժողովրդին ինչո՞ր բաշխեցին. — Հայ-Բողոքականներն ե՞րբ պաշտօնապէս ճանչցուեցան:

---

51. ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐ, ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հարազատ որդիները տեսնելով որ Հայ-Հռոմէականներն ու Հայ-Բողոքականները վարժարաններ բանալով՝ ձրի աշակերտներ կ'ընդունին եւ օտար լեզուներ ու գիտութիւններ սորվեցնելու պատրուակով ժողովուրդը Մայրենի եկեղեցիէն բոլորովին հեռացնելու նպատակ ունին, իրենք ալ սկսան իրենց կարգին վարժարանները բարեկարգելու հոգը ստանձնել: Գլխաւոր թաղերու մէջ յառաջադէմ վարժարաններ բանալէ զատ, Սկիւտարի մէջ 1838ին հաստատեցին գիշերօթիկ վարժարան մը ձեռքան անունով՝ նախաձեռնութեամբ Պալեան Կարապետ ու Սերվերեան Յովհաննէս ամիրաներու եւ Յակոբոս Պարսէղեան որոնք նոյն հաստատութեան գլխաւոր պաշտպաններն եղան:

Ձեմարանը փակուեցաւ, որովհետեւ հաստատուն եկամուտ չունէր, մանաւանդ ամիրաներու եւ ժողովրդին մէջ հակառակութիւններ ծագած էին:

ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

ԱՄԻՐԱ արաբերէն բառ է եւ կը նշանակէ իշխող: Այս անունը Բագրատունեաց օրով կը տրուէր Հայաստանի այլեւայլ գաւառներու տիրող արաբացի կուսակալներու եւ վերջին ժամանակներն ալ տրուեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ հարուստ ու ազդեցիկ անձերու: Հայոց ազգային վարչութիւնն ամիրաներու ձեռքն էր. ասոնց քմահաճ տնօրինութիւնները ժողովուրդը գրգռեցին:

Ժողովուրդը բռնակալ ամիրաներու ազդեցութենէն ազատելու համար Բ. Դրան ու Սուլթանին դիմեց, եւ շատ դժուարութիւններէ, երբեմն բանտարկուելէ ու աքսորուելէ ետք, վերջապէս 1841ին յաջողեցաւ Բ. Դրան հրամանաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը յանձնել ժողովրդեան ընտրուած նախ 24, յետոյ 27 անձերու: Երբ ասոնք չկրցան կատարել իրենց պաշտօնը՝ ծախքերու անբաւականութեան պատճառաւ, գործը նորէն յանձնուեցաւ (1842) ամիրաներու:

Սակայն ամիրաները զգալով (1847) ժողովուրդը գոհացնելու հարկը՝ խորհեցան չափաւորեալ Վարչութիւն մը հաստատել եւ Բ. Դրան հրամանաւ կարգեցին Էմինէ Ժողով, մէկը՝ Հոգեւոր 14 եկեղեցական անդամներէ, միւսը՝ Գերագոյն 20 աշխարհականներէ բաղկացած: Գերագոյն ժողովին անդամ էին ամիրաներն ու եկեղեցականները: Գերագոյն ժողովն ունէր Նահապետ մը:

Սակայն այս ժողովներն ալ ընդհանուր ազգին կող-

մէ ընտրուած չըլլալով՝ յաճախ հակառակութիւններու եւ զեղծումներու տեղի կու տային որով յուզումն անպակաս էր ժողովրդին մէջ։

Ուստի 1860ին քանի մը նշանաւոր բանգէտ անձեր՝ արքունի ճարտարապետ Պալեան Կարապետ ամիրայի որդի Նիկողոս Պէյ, Տ-ր. Նահապետ Ռուսինեան, Գրէգոր Օտեան եւ ուրիշներ խմբագրեցին Ազգային օրէնսդ՝ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ անունով՝ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ Հայոց ազգին ի վաղուց յանձնուած արտօնութեանց ու Հայ եկեղեցւոյ ոգւոյն համաձայն։ Բ. Դուռը քննելով՝ վաւերացուց այս օրէնքը։

Ազգ. Սահմանադրութիւնը պատրիարքներուն քմահաճ իշխանութեան չափ ու սահման դրաւ եւ Ազգային գործերու վարչութիւնը յանձնեց Ազգային ժողովներու։

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայ եկեղեցւոյ հարազատ Հայերն ինչո՞ւ սկսան բարեկարգել դպրոցները. — Ինչո՞ր բացին. — Սկիւտարի մէջ ի՞նչ հաստատեցին. — Որո՞նք էին նախաձեռնարկները. — Ձեմարանն ինչո՞ւ փակուեցաւ. — Ամիրա ի՞նչ կը նշանակէ. — Որո՞նք ամիրա կը կոչուէին Բագրատունեաց օրով. — Կ. Պոլսոյ մէջ. — Որո՞նք կը վարէին Ազգային գործերը. — Ժողովուրդն ի՞նչ ըրաւ. — Ժողովուրդն ի՞նչ ընել յաջողեցաւ 1841ին. — Ի՞նչ պատահեցաւ 1842ին. — Ամիրաներն ե՞րբ եւ ինչո՞ւ տեղի

տուին ժողովրդին բաղձանքներուն. — Ո՞ր երկու ժողովները կազմուեցան. — Որո՞նք էին անդամ Հոգեւոր ժողովին. — Գերագունին. — Ցուզումն ինչո՞ւ չդադրեցաւ. — Որո՞նք էին 1860ի նշանաւոր Հայերը. — Ասոնք ի՞նչ խմբագրեցին. — Ինչերո՞ւ համաձայն. — Ի՞նչ կը կոչուի այս օրէնքը. — Ի՞նչ եղաւ Ազգ. սահմանադրութեան հետեւանքը։

---

52. ԱԶԳԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԱՆՁԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Ա. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ)

Թուրքիոյ Հայոց մէջ նշանաւոր հանդիսացած են արքունի վառօդապետ Տաթեան գերդաստան։

Արքունի ճարտարապետ Պալեան գերդաստան։

Եբեդեան գերդաստան՝ Եգիպտոսի փոխարքային սեղանաւոր։

Տէրեան գերդաստան՝ Արքունի փողերանոցի տեսուչ։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱ ՊԵԶՃԵԱՆ Օսմ. փողերանոցի տնօրէն։

Ասոնք ամենքն ալ իրենց կարգին Ազգին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած են բարոյապէս ու նիւթապէս։ Բայց ամէնէն աւելի նշանաւորն է Պեզճեան ամիրան որ իրաւամբ արժանացած է Ազգային անդրանիկ բարերար տիտղոսին։

(ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷ ԵՏՔ)

Սպըրնալեան եղբարց հիմիրի մէջ հոյակապ հիւանդանոց ու երկսեռ վարժարան կառուցած են:

Կլէնկեան կեսարիոյ Թալա գեղին մէջ հաստատած են Վարդ-Պարկեան անունով վարժարան մը:

Կարապետ Վրդ. Շահնազարեան—այն միակ եկեղեցականն որ իր բոլոր հարստութիւնն Ազգին կտակած է՝ Կիլիկիոյ մէջ ժառանգաւորաց վարժարան մը բանալու համար:

Բ. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Սամուէլ Մուրատ ու Ռափայէլ Զաբաճեան՝ հարուստ վաճառականներ մեծագումար կտակներ ըրած են իրենց անունով վարժարաններ հիմնելու:

Վենետիկի Մխիթարեաններն իբրեւ կտակակատար այս վարժարանը բացին նախ Բատուա (Իտալիա), յետոյ Բարիզ, վերջն ալ Վենետիկ փոխադրեցին: Հակառակ կտակին հիմայ միայն հոռմէադաւան պատանիներ կ'ընդունին:

Գ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ռուսահայոց մէջ նշանաւոր եղած են.

Լազարեան հիմնեցին Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը, Մոսկուայի ու Բեղերսպուրկի հայ եկեղեցիները:

Մկրտիչ Սանասարեան Երզրումի մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը հաստատած է:

Յովնէփ Իշխէնեան հաստատած է Սուրբ-Մեսրոպեան մրցանակը՝ Հայ գրագէտները քաջալերելու համար:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Որո՞նք եղան Թուրքիոյ Հայոց բարերարները. — Տատեան գերդաստանն ի՞նչ պաշտօն ունէր. — Պալեանը՞. — Երամեանը՞. — Տիւզեանը՞. — Պեզճեան Յարութիւն ամիրան. — Աստուր ինչե՞ր ըրին. — Ո՞վ է Հայոց անզուգական բարերարը. — Սպարթալեանք ի՞նչ ըրին. — Կիւլպէնկեանք. — Կարապետ Վրդ. Շահնազարեան. — Որո՞նք են Հնդկաստանի Հայոց բարերարները. — Ի՞նչ ըրին ասոնք. — Որո՞նք են ասոնց կատակատարներն և ի՞նչ ըրին. — Հիմայ որո՞նք կը վայելեն այս կտակին արդիւնքը. — Որո՞նք են Ռուսահայոց բարերարները. — Լազարեանք ինչե՞ր ըրին. — Մկրտիչ Սանասարեանց ի՞նչ ըրաւ. — Յովսէփ Իշմիրեանց:

---

54. ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Հայն իր ազգային իշխանութիւնը կորսնցնելէն ետք դարձեալ հարստահարուեցաւ եւ իր պատիւը, իչքն ու ամէն ինչ բռնաբարուեցան Թուրք, Պարսիկ ու Ռուս տիրող կառավարութիւններէն:

Թուրքիա 1856ի Հաթթ-Համայունով իբր թէ ուզեց իր հպատակ քրիստոնեայներուն կեղեքումներուն վերջ տալ. հակառակը՝ բռնակալութիւնն աւելի մեթոտիկ ու սուր հանգամանք մը ստացաւ:

Եւրոպա Հայերը թրքական, քրդական հարստահարութիւններէ պաշտպանելու հարցով երբեք չզբաղեցաւ մինչեւ 1878: Նբրա Պաբիզաբին Ազգ. Երեսփոխանական ժողովի որոշմամբ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Պերլին վեհաժողովին (1878)՝ Ազգին բազմադարեան աղէկտուր ցաւերը ներկայացնելու եւ դարման մը խնդրելու համար:

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան

Համիտեան կառավարութիւնը Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածով յանձն առաւ բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանը: Սակայն փոխանակ բարենորոգումներ սկսելու Հայաստանի մէջ, Ազգային պատմութեան ուսուցումն արգիլեց, Հայ թատրոնները փակել տուաւ, Հայ մամուլը ճնշեց, Հնչակեան կոչուած գունդը կազմեց Հայոց թշնամի քուրտերէ, պաշ-

տօնապէս ու անպաշտօն հարստահարութիւններն անլուր կերպով քաջալերեց, թուրք, թիւրքմէն, քուրտ, չերքէզ իսլամները զինեց քրիստոնեայ Հայուն դէմ, վերջապէս Հայ տարրը Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ մէջ բնաջինջ ընելու համար ամէն վատ միջոցներ խորհեցաւ:

Հայոցմէ կարգ մը անձնուէրներ ինքնապաշտպանութեան համար խումբեր կազմեցին ու Յնչակեան

Չէյթունի իշխան

գործին ձեռնարկեցին: 1888ին Հնչակեան Յեղափոխական մարմինը կազմուեցաւ, 1893ին ալ Դրօշակ-Դաշնակցական մարմինը, մէկ կողմէն ժողովրդին մէջ տիրող բռնապետութեան դէմ յեղափոխական գաղափարներ արծարծելու եւ միւս կողմէն ինքնապաշտպանութեան համար զէնքի

դիմելու: Տեղ տեղ յեղափոխական ցոյցեր կազմուեցան՝ Էրզրում, Պոլիս: Կառավարութիւնը ծուռ մեկնեց այս շարժումը, գրգռեց իսլամ խուժանը Հայոց դէմ, Հայերը բանտարկեց, աքսորեց ու ամէն ճնշում գործածեց: 1894ին պատահեցաւ Սասունի Ս. Ջարդը: Ասոր յաջորդեցին 1895ի եւ 1896ի Հայաստանի, Փոքր Ասիոյ ու Կ. Պոլսոյ ահռելի, անհամար կոտորածները: Դարձեալ 1904ին Սասունի ու Մշոյ սոսկալի Ջարդը:

1888—1908 20 տարուան միջոցին չմնաց Հայ մը որ զերծ մնայ համիտեան այս խժդժութիւններէն: Հայ ամէն ոճէ քանդուեցաւ ու մոխրի վրայ նստաւ՝ մէկը Ջարդուելով, միւսը քանիցս երկար ատեն բանտարկուելով, երրորդ մը բանտարկութենէ ետք աքսորուելով, չորրորդ մը իր գլուխը Ջարդէ, բանտարկութենէ, աքսորէ ազատ պահելու համար՝ իր ունեցածը, չունեցածը փրկանք կաշառք տալով: Բռնապետութիւնն որչափ կը խստացնէր իր ճնշումներն այն յուսով թէ պիտի կրնայ փճացնել Հայութիւնը, այնչափ կը ծաւալէր, կը ժողովրդականար Յեղափոխական վսեմ գործը: Հայ ֆետայիներ մէկ կողմէ Հայաստանի մէջ զէնքով վառ կը պահէին ապստամբութիւնը տիրող Եըլտըզի բռնապետութեան դէմ, միւս կողմէ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ Եւրոպական տէրութեանց միշտ կը յիշեցնէին բարեկարգութեան մասին Թուրքիոյ յանձն առած խոստումը:

Հայոց Յեղափոխական գործին հետեւեցան Երիտասարդ Թուրքերը տարբեր ծրագրով՝ իրենք ալ իրենց կարգին շատ զոհեր տալով: Յեղափոխութիւնը տարածուեցաւ

Գ. բանակին սպայներուն մէջ: Եւ երբ Ռէվոլէ փէհլիվանի հետեւանքով Մակեդոնիա պիտի վտանգուէր, Գ. ԲԱՆԱԿԸ Մանաստրի մօտ ՐԷՍՆԷԻ ՄԷՋ ԱՊՍՏԱՄԲԵՑԱՒ ԵՐԼՏՉԻ ԴԷՄ. Սուլթան այս անգամ փոխանակ Սահմանադրութիւնը վերահաստատելէ, 1908 ՅՈՒԼԻՍ 10ին:

Այս սահմանադրութեամբ Օսմ. տէրութիւնը բաղկացնող Հայ, Թուրք, Յոյն, Պուլկար, Քուրդ, Հրէայ եւայլն ազգեր Հաւասարուեցան, Ազատուեցան, Եղբայրացան պիտի վայելեն:

Այսօր Թուրքերն անգամ կը խոստովանին թէ Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը մեծ մասամբ ՀԱՅՈՑ ԹԱՓԱԾ ԱՐԻՒՆԻՆ ԿՐ ՊԱՐՏԻՆ:

ՅԱՐԳԱՀԱՆՔ ՀԱՅ ՖԵՏԱՅԻԻՆ

ԵՐԱՆԻ՛ ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

ՀԱՄԲՈ՛Ց ՀԱՅՈՑ ԱՐԻՒՆՈՎ ՈՂՈՂԱԾ ՀՈՂԵՐՈՒՆ

ՊԱՏԻ՛Ւ ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

———

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայը դարերով ինչ հարստահարութիւններ կրեց և որոնցմէ. — Թուրքիա 1856ին ինչ բրաւ. — Եւրոպա ե՞րբ հաճեցաւ խորհիլ Հայոց պաշտպանութեան վրայ.— Ներսէս պատրիարք ինչ բրաւ. — Օսմ. կայսրութիւնն ինչ յանձն առաւ. — Ինչ էր 61րդ յօդուածը. — Օսմ. կառավարութիւնը Բարեկարգութեան փոխարէն ինչեր բրաւ. — Ինչե՞ր խորհեցաւ.— Կարգ մը Հայ անձնուէրներ ինչե՞ր կազմեցին. – Ե՞րբ կազմուեցան Հնչակեանք. — Դաշնակցակա՞նք. — Ինչ էր ասոնց նպատակը. — Կառավարութիւն ինչպէս մեկնեց այս չարժումը, և ինչե՞ր բրաւ. — 1894ին ինչ պատահեցաւ. — 1895ի՞ն. — 1896ի՞ն. — 1904ի՞ն. — Բսան տարի ինչ էր Հայոց վիճակը. — Հայ Յեղափոխութիւնն ինչո՞ւ ժողովրդականացաւ. — Հայ ֆետայիներն ինչե՞ր երին. — Որո՞նք հետեւեցան Հայ Յեղափոխութեան. — 1908, Յուլիս 11ին ինչ նշանաւոր դէպք պատահեցաւ. — Սահմանադրութեամբ ինչ եղան հպատակ ազգերը. — Օսմ. սահմանադրութիւնը մեծ մասամբ որո՞նց արիւնին կը պարտինք:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Բագրատունեաց կործանումեն ետ Հայաստանի տիրեցին զանազան ցեղեր: Միայն Որբելեաներ կը տիրէին Արարատի ու Սիւնեաց կողմերը:

Լ ԵՆԿԴԻՄՈՒՐ շատ խժդժութիւններ գործեց Հայաստանի մէջ. ասոր հետեւանքն եղաւ սաստիկ սով:

Թուրք ցեղը իր *սուլթան Օսմանի* անունով կոչուեցաւ ՕՍՄԱՆՅԻ:

Օսմանցի սուլթաններեն ՖԱԹԻՀ ՄԵՀԵՄՄԷՏ Բ. տիրեց Հայաստանի արեւմտեան մասին:

Շատ Աբբաս շատ Հայեր բռնի Պարսկաստան գաղթել տուաւ: Հայերը գաղթելու ատեն խիստ նեղութիւններ կրեցին: Վերջը Շահ Աբբաս Հայոց առանձնաշնորհումներ տուաւ: Սիւնիք ու Արցախ անկախ մնացած էին եւ հոն՝ *Գարապաղի* մէջ հիմնուեցաւ Մելիքութիւնը:

Հայաստան 1746ին Պարսից եւ Օսմանցւոց միջեւ *բաժնուեցաւ:*

Ռուսերը հետզհետէ Պարսկական ու Թրքական Հայաստանեն ընդարձակ մասեր գրաւեցին: Հայոց Հայրապետական աթոռը զանազան տեղեր բափառելէ ետք, 1441ին վերջնականապէս ՀԱՍՏԱՏՈՒԵՑԱՒ ԻՐ ՆԱԽԿԻՆ ՏԵՂԸ՝ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ:

Էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետութենեն զատ ունինք *Կիլիկիոյ ու Աղթամարի մասնական կաթողիկոսութիւնները:*

Ֆաթիհ սուլթան Մեհեմմեդ 1461ին հաստատեց ՀԱՑՈՑ Կ. ՊՈԼՍՈՅ Պատրիարքութիւնը: *Առաջին պատրիարքն եղաւ Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը:*

Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը հիմնուեցաւ Է. դարուն: Եգիպտոսի ու Օսմանեան սուլթանները վաւերացուցին Երուսաղէմի Պատրիարքեան իրաւունքները:

Բագրատունեաց կործանումեն ետք Հայերը գաղթեցին *Լեհաստան, Մոլտաւիա, Տրանսիլվանիա:* Հոս շատ առանձնաշնորհումներ վայելեցին:

Հայերը Պարսկաստան ալ գաղթեցին եւ անկէ ալ Հնդկաստան: Հոս ալ լաւ դիրքեր բարձրացան:

Հայերը Ռուսաստան գաղթեցին *Մեծն Պետրոսի* ու

կատարիճի հրաւէրով: Ռուսաստանի Հայերը շատ կարեւոր դիրք մը գրաւեցին երկրին մէջ:

Ռուսահայերն իրենց ազգային գործերը կը վարեն *Պոլոժենիայի* համաձայն:

Հայ տպագրութիւնը Վենետիկի մէջ սկսաւ. Թոգատցի *Աբգար դպիր* ու Երեւանցի *Ոսկան վրդ.* մեծ մղում տուին Հայ տպագրութեան:

Ժէ. դարուն *Միւնեաց անապատը* Հայոց լուսաւորութեան մեծապէս նպաստեց: Ասոր միաբաններն էին որ հիմնեցին ուրիշ վանքեր:

Սեբաստացի *Մխիթար Աբբայ* եղաւ Մխիթարեան Միաբանութեան հիմնադիրը:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մէջ կրօնական բուռն վէճեր ծագեցան. ասոնց հետեւանքն եղաւ *Հայ Հռոմէականութիւնն (1830)* ու *Հայ Բողոքականութիւնը (1850):*

Հայերը կրթական վէճեր ալ ունեցան. ասոր հետեւանքով բացուեցաւ ու գոցուեցաւ Սկիւտարի ձեմարանը: Ամիրաներն էին Ազգային գործերու վարիչները. ժողովուրդն ասոնցմէ դժգոհ՝ երկարատեւ վէճեր յարուցան. ասոնց հետեւանքն եղաւ *Ազգ. Սահմանադրութիւնը:* Ազգ. սահմանադրութիւնն ունեցաւ իր օգուտները:

Թուրքիոյ Հայոց, Հնդկաստանի Հայոց ու Ռուսաստանի Հայոց մէջ եղան շատ Հայ բարեպարներ որոնք *մեծապէս նպաստեցին եկեղեցիներու եւ վարժարաններու: Հայ ազգն ասոնց շատ բան կը պարտի:*

Հայ ազգն իր քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէն ետք պետական անկախութեան ձգտեցաւ. — Լենկդիմուր իշնէ խժդժութիւններ գործեց Հայաստանի մէջ. — Ջահիճ սուլթանին օրով Հայաստան իշնէ վիճակի մէջ էր. — Շահ Աբբաս իշնէ անգթութիւններ ըրաւ. — Ռուսիոյ ո՞ր վեհապետներն Հայերն իրենց կրկիրը հրաւիրեցին. — Ինչո՞ւ. — Հայերն ո՞ւր գաղթեցին եւ ինչո՞ւ վայելեցին. — Ինչո՞ւ. — Այս Հայ գաղթականութիւններն ինչո՞ւ փճացան. — Դարերու ընթացքին մէջ Հայրապետական աթոռն իշնէ վիճակ ունեցաւ. — Ինչպէս հիմնուեցաւ Հայոց կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը. — Ինչ առանձնաշնորհումներ վայելեց. — Որո՞նք էին Ազգային գործերու վարիչները. — Վարչական ինչ վէճեր ծագեցան. — Ասոնք յաջորդաբար ինչ նորութիւններ բերին Ազգ. գործերու մէջ. — Ե՞րբ ծագեցաւ Հայ-Հռոմէականութիւնը. — Ինչո՞ւ կրեց. — Ե՞րբ եւ ինչպէս Հայ-Հռոմէականք ուրոյն հասարակութիւն մը կազմեցին. — Ե՞րբ եւ ինչպէս սկսաւ Հայ-Բողոքականութիւնը. — Հետեւանքն ինչ եղաւ. — Այս կրօնական

եւ *խորհեցաւ Հայ ազուրը ջնջել Հայաստանէն:* Բայց բարեբախտաբար չյաջողեցաւ: Հայերն իրենց ազգապատասխանութեան դիմեցին եւ կազմուեցան *Յեղափոխական Ընկերութիւններ:*

Վերջապէս 1908, Յուլիս 10ին Զինադադարական Յեղափոխութիւնը տապալեց Բռնապետութիւնն եւ *հաստատեց Օսմ. Սահմանադրութիւնը:*

Զ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Հայաստան իր քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէն ետք որո՞նց սիրապետութեան ենթարկուեցաւ. — Լենկդիմուր իշնէ խժդժութիւններ գործեց Հայաստանի մէջ. — Ջահիճ սուլթանին օրով Հայաստան իշնէ վիճակի մէջ էր. — Շահ Աբբաս իշնէ անգթութիւններ ըրաւ. — Ռուսիոյ ո՞ր վեհապետներն Հայերն իրենց երկիրը հրաւիրեցին. — Ինչո՞ւ. — Հայերն ո՞ւր գաղթեցին եւ ինչո՞ւ վայելեցին. — Ինչո՞ւ. — Այս Հայ գաղթականութիւններն ինչո՞ւ փճացան. — Դարերու ընթացքին մէջ Հայրապետական աթոռն իշնէ վիճակ ունեցաւ. — Ինչպէս հիմնուեցաւ Հայոց կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը. — Ինչ առանձնաշնորհումներ վայելեց. — Որո՞նք էին Ազգային գործերու վարիչները. — Վարչական ինչ վէճեր ծագեցան. — Ասոնք յաջորդաբար ինչ նորութիւններ բերին Ազգ. գործերու մէջ. — Ե՞րբ ծագեցաւ Հայ-Հռոմէականութիւնը. — Ինչո՞ւ կրեց. — Ե՞րբ եւ ինչպէս Հայ-Հռոմէականք ուրոյն հասարակութիւն մը կազմեցին. — Ե՞րբ եւ ինչպէս սկսաւ Հայ-Բողոքականութիւնը. — Հետեւանքն ինչ եղաւ. — Այս կրօնական

վէճերու հետեւանքն ի՞նչ եղաւ. — Այդպէս պէ՞տք էր որ ըլլար. — Ե՞րբ և ինչո՞ւ սկսաւ Հայոց ինքնապաշտպան Ցեղասիրութիւնը. — Կառավարութիւնն ի՞նչպէս մեկնեց այդ ինքնապաշտպան չարժումն և ի՞նչ անսանձընթաց խժդժութիւններ գործեց. — Ո՞րչափ տեւեց այդ Հալածանքի քաղաքականութիւնը.—1908, Յուլիս 11ին ինչ մեծ նշանաւոր դէպք պատահեցաւ.— 1909, Ապրիլ 1ի՞ն. — Հայոց ո՞ր կոտորածն արտաւորեց Օսմ. Սահմանադրութիւնը։

ԲԱՌԳՐՔՈՒԿ

Ազաս գ. — Հիմայ կը կոչուի Գառնոյ ջուր. Արագածէն կը բղխի ու կը թափի Երասխ գետը։

Ալաճ. — Կովկասիոյ ժողովուրդ. հիմայ կը կոչուին Օսեդի։

Ալիւս գ. — Հիմայ կը կոչուի Գզըլըրմագ. Փոքր Ասիոյ մեծագոյն գետը։

Անուխ. — Ապահունեաց մէջ գեղ մը։

Անկ. — Եփրատի ալ եղերքը, երբեմն նշանաւոր քաղաք. ամիրաներու ծննդավայրը։

Ախալցխա. —Վրացերէն կը նշանակէ «Նոր քեղդ». Կուրի մէկ գետակիցին եղերքը, Թուզարաց աշխարհին մէջ։

Ախալքալաք. — Վրացերէն կը նշանակէ «Նոր քաղաք». Փառաւոն գետի եղերքը, Ջաւախքի մէջ։

Ախուրեան. — Հիմայ կը կոչուի Արքա չայի. կը սահի Շիրակի դաշտէն և կը թափի Երասխ գետը։

Աղբամար. — Վանայ ծովուն կղզիներէն գլխաւորը, չափաքէն 1 ժամ հեռու. նշանաւոր՝ իր Ս. Խաչ եկեղեցիով։ Համանուն կաթողիկոսութեան աթոռն է։

Աղիովիս. — Տուրուբերանի գաւառներէն մէկը. արդի Բադնոցի ու Աղճավազի մէկ մասը կը համապատասխանէ Աղիովիտի։

Աղձնիք. — Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը։ Արդի Պիթլիսի արեւմտեան մասն ու Տիարպէքիրի արեւելեան մասը կը գրաւեն հին Աղձնիքը։

Աղուանք. — Անդր-Կովկասիոյ Տերպէնտ գաւառը կը կոչուէր Աղուանք։

Ամարաս. — *Արցախու Հաբանդ գաւառին մէջ, Գանձասարի հարաւային արեւմուտքը։ Հոս կը հանդչի Ագուանից Գրիգորիս կաթողիկոսը։*

Այաւ. — *Հին աւեն կը կոչուէր Եղեւսա կամ Սեբաստի. Կոռիկոսի հիւսիսային արեւմտեան կողմը դղեակ մը։*

Այաս. — *Կը կոչուէր Եգիաս, այժմեան Եումուրդալըգի արեւելեան կողմը. աւերնօք նշանաւոր նաւահանգիստ։*

Անապատ Հայոց=Մուղան. — *Կուր գետի ստորին աւազանին ընդարձակ դաշտագետինը։*

Անարզաբա=Անաւարզա. — *Սիսէն իջնող Տէլի չայի ալ եղերքը. երբեմն կը կոչուէր Յուստինոպոլիս։*

Անգղ գեղ. — *Վանայ ծովը թափող Հոշապ գետին եղերքը։*

Անգղ գետ. — *Հիմայ կը կոչուի Շամիրամայ ջուր որ կը թափի Վանայ ծովը։*

Անգղտուն. — *Հիմայ կը կոչուի Էկիլ, Արղնի սանճագին մէջ։ Հոս կը պահուէին Արշակունեաց գանձերը։*

Անի ամրոց. — *Հիմայ կը կոչուի Քեւախ, Դարանաղեաց գաւառի գլխաւոր քաղաքը, Արշակունեաց դամբարանն ու գանձարանը։*

Անի խաղաք. — *Շիրակ գաւառի մէջ, Բագրատունեաց մայրաքաղաքը, Ախուրեանի ալ եղերքը, նշանաւոր իր Հայկական հնութիւններով։*

Աշխատաս. — *Հիմայ կը կոչուի Տարիկ (Մուշ). հոս կը բարձրանային Անահիտի, Վահագնի ու Աստղիկի մեհեանները։*

Ապահունիք. — *Արդի Մուշ նահանգին Մելազկերտ գաւառը կը համապատասխանէ հին Ապահունիք գաւառին։*

Արբեռանի. — *Վասպուրականի գաւառներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Բերկրի (Վան սանճագ)։*

Առտեր. — *Վանայ ծովու մէջ կղզի մը, Աղթամարէն ժամուկէս հեռու դէպ Արեւմուտք։*

Ասորիք. — *Արդի Հալէպ ու Սուրիա կուսակալութիւններ։*

Աստղօնիք. — *Տարօնի (Մուշ) Աշխէնաւի մօտ նշանաւոր սրբավայրերէն մէկը։*

Ատանա. — *Կիլիկիոյ ամէնէն բազմամարդ, Հայաչատ քաղաքն էր. համանուն կուսակալութեան կեդրոնը։*

Ատրպատական. — *Ուրմիոյ ծովու արեւելեան կողմէն մինչեւ Կիլան՝ Կասպից ծովու եղերքը կը կոչուի Ատրպատական կամ Փոքր Մարք։*

Արաբացիք. — *Արաբիոյ բնակիչները, Սեմական ժողովուրդ։*

Արաբկիր. — *Փոքր Ասիոյ ճարտարարուեստ քաղաքներէն մէկը։*

Արագած լ. — *Հիմայ կը կոչուի Ալակիոզ. Արագածոտն գաւառի մէջ հրաբուղխ մը։*

Արծն. — *Հիմայ կը կոչուի Սարսարապատ՝ Կիւմրի գաւառին հարաւային կողմը, Երասխի ու Ախուրեանի միջև։*

Արածանի. — *Հիմայ կը կոչուի Մուրատ գետ որ Եփրատի հետ կը միանայ Քեղան-Մաւէնէն քիչ մը վերօք։*

Արգինա. — *Անի քաղաքի հիւսիսային կողմը բլրապատ դաշտի մը մէջ. Խաչիկ կաթողիկոսի աւեն հայրապետանոց էր։*

Արծկե. — *Հիմայ կը կոչուի Աստղհիւազ կամ Աղճավազ. Վան կուսակալութեան մէջ գաղա մը։*

Արծն. — *Կարնոյ դաշտին մէջ, Եփրատի եղերքը ծաղկեալ քաղաք։ Սելճուգեաններէն աւերակ դարձուցին զայն որ հիմայ կը կոչուի Գարարզ։*

Արճէշ. — *Վանայ ծովուն եղերքը։ Համանուն քաղքին հիւսիսային կողմի լեռներու ձորամիջը կը դանուի Մեծոփայ վանքը։*

Արմաւիր. — *Հիմայ աւերակ, կը կոչուի Թեղեսիպի։ Արմաւրի աւերակներէն չմնացան Սարսարապատ ու Շենիրար։*

Առջարուճիֆ. — *Արարատի գաւառներէն մէկը։ Հիմայ Զայտրանի ու Սարտարապատի մասը կը կազմէ։*

Առտագերֆ. — *Արշարունեաց գաւառին մէջ, Երասխի գետակից կապոյտ վտակին եզերքը, որով կը կոչուէր նաև կապոյտ քերդը։*

Առտազ=Աւարայր. — *Հիմայ կը կոչուի Մամուռի վիճակ, Պարսկահայոց մէջ։ Արտազ թէ՛ գաւառի և թէ գաչտի անուն է։*

Առտաճաճ. — *Անդրկովկասի մէջ գաւառ մը։*

Առտատաս. — *Դուինի հարաւային արեւմտեան կողմը, Երասխ ու Ազատ գետերուն մօտ. Հայոց մայրաքաղաքներէն մէկը։*

Աւարայր = Առտազ։

Բաբերդ. — *Հայկական Մաղխազի գաւառ մը, համանուն քաղաքով Ճորոխի եզերքը. Բագրատունեաց հին ոստանը։*

Բագարաճ. — *Մրէնի հարաւակողմը, Ախուրեանի մօտ աւերակ։*

Բագաւաճ. — *Ծաղկոտն գաւառի մէջ աւան, Շանախվան լերան մօտ, աստուածներու պաշտամանն նշանաւոր տեղ. հիմայ կը կոչուի Իչֆիխիսէ։*

Բագրեւանդ. — *Արարատի գաւառներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Ալաշկերտ ու Թարափիխիսէ։*

Բայաս. — *Հայոց (Իսքենտերունի) ծոցին եզերքը, վաճառաշահ նաւահանգիստ էր։*

Բասեճ. — *Արարատի գաւառներէն մէկը. հիմայ Էրզրումի կուսակալութիւն, Էրզրումի նահանգին մէջ՝ Հասան-Գալէ։*

Բարձրբերդ. — *Սարոսի գետակից Ծամնդաւի եզերքը գաւառ մը ուր կար նաև համանուն դղեակը։*

Բարձր Հայք. — *Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկն էր. հիմայ կը համապատասխանէ Էրզրումի կուսակալութեան մեծ մասին։*

Բզնունեաց ծով. — *Նախապէս կը կոչուէր Աղի ծով որ յետոյ Բաղ նահապետին անունով կոչուեցաւ Բզնունեաց ծով։ Հիմայ կ'ըսուի Վանայ ծով։*

Բզնունիֆ. — *Տուրուբերանի գաւառներէն մէկը. հիմայ Մշաթ ու Արծկէ՝ նշանաւոր Նեմրուտ լեռով ու Նալիկ լճով։*

Բիւրակնեաճ. — *Տե՛ս Սրմանց։*

Բոդի. — *Սև ծովուն եզերքը, նաւահանգիստ Կովկասի մէջ։*

Գանձակ. — *Թէ՛ գաւառ և թէ քաղաք. հիմայ կը կոչուի Կեանճէ։ Արդի Գանձակ գաւառը կը գրաւէ Արցախու և Ուտիի մասերը։ Քաղաքը կը կոչուի Եղիսաբեթուպոլիս։*

Գառնի. — *Ազատ գետի մօտ նշանաւոր քաղաք ու ամրոց որ կը կոչուէր նաև Սարաւոյք Տրդատայ. հիմայ Թաղր Տրդատի։*

Գեղ լեռ. — *Կէօք չայի մէջ. հիմայ կը կոչուին Ագցաղ։*

Գեղամայ լեռ. — *Գեղարքունեաց լեռներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Նալ-Թեքէ։*

Գեղամայ ծով. — *Հիմայ կը կոչուի Սեւանայ լիճ։*

Գեղարհունեաց լեռներ. — *Գեղամայ ծովուն եզերքի լեռները։*

Գեղարհունիֆ. — *Հիմայ Անդրկովկասիոյ Ասպարան ու Տարիչիչակ գաւառակները։*

Գերմանիկ. — *Հիմայ կը կոչուի Մարաշ։*

Գողթն. — *Անդրկովկասի Ագուլիս գաւառը։*

Գոռոմզոլ. — *Վահկայի ու Կաստաղոնի մօտ. հիմայ՝ Քեոմկ։*

Գրգուռ լ. — *Մլաթի կողմերը, բարձր գագաթ մը։*

Դաւրէժ. — *Ատրպատականի գլ. քաղաքը. կը կոչուի նաև Գանձակ Ատրպատականի։*

Դերջան. — *Քարձր Հայոց գաւառներէն մէկը. հիմայ*

Էրզրում նահանգին մէկ գաղան. գլխաւոր քաղաքն է Մամախաթուն։

Դու. — Հասան-Գալէի հիւսիսային կողմը, Բասենի եպիսկոպոսութեան աթոռը։

Դուիճ. — Ազատ գետի ձախ կողմը, Երեւանէն դէպի հարաւ 5 ժամ հեռու. նախ թագաւորանիստ, յետոյ կաթողիկոսական աթոռ։

Դրազարկ. — Սիսի կողմերը վանք մը։

Եգեռացիք. — Հիմայ Սճառա (Անդրկովկասիա). Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան սահմանագլուխը։

Եդեսիա. — Հիմայ կը կոչուի Ուրֆա, Ուրհայաստանի մայրաքաղաքը։

Եկեղեաց.—Բարձր Հայոց գաւառներէն մէկն որ «Լուսաւորչի գաւառ» ալ կը կոչուի. հիմայ Երզնկան գաղան։

Երազգաւորս = Շիրակաւան. — Շիրակի ու Վանանդի մէջ, Ախուրեան գետին մօտ. Բագրատունիք նախ հոս նստան։

Երասխ. — Հայաստանի չորս գետերէն մէկը. կը բղխի Պինկէօլէն, կը մտնէ Անդրկովկասիա (Ռուսական Հայաստան), կը խառնուի Կուրի հետ և կը թափի Կասպից ծովը։ Երասխ աջէն ու ձախէն կ'ընդունի բազմաթիւ գետակիցներ։

Երեւան· — Արարատի Կոտայք գաւառին գլ· քաղաքը, Հրազդանի ձախ կողմը. հիմայ համանուն նահանգին կեդրոն։

Երեւել. — Վանանդի մէջ դաշտ մը։

Երիզա. — Եկեղեաց գաւառին գլ· քաղաքը, Եփրատի եղերքը, հիմայ կը կոչուի Երզնկան· քանի մը անգամ գետնաշարժէն կործանուած է։ Երիզայի չրջակայները բազմաթիւ հնութիւններ ու վանքեր կան։

Երնջակ. — Սիւնեաց գաւառներէն մէկը. հիմայ Աղրնձա (Անդրկովկասիա)։

Երնջակ գետ. — Երնջակ գաւառին մէջ, Երասխի գետակիցներէն մէկը։

Երուանդակերտ. — Արտաշատոն գաւառի Միաբոյր (Անդրկովկասիա) վիճակին մէջ, Երասխի ու Ախուրեանի խառնարանին անկիւնը։

— շատ. — Երուանդակերտի դիմացը։

Եւդոկիա. — Հիմայ կը կոչուի Թոգատ։

Եփրատ. — Հայաստանի չորս մեծ գետերէն գլխաւորն է որ Խուռնա քաղաքին քով խառնուելով Տիգրիսի հետ՝ կը թափի Պարսից ծոցը։

Զարեհաւան. — Արտաշատի Ծաղկոտն գաւառի (Տիատին) մէջ քաղաք՝ Արածանի գետին աջ կողմը. ասոր հիւս. արեւմուտքը կը բարձրանայ Նպատ լեռը։

— (գաւառ) Պարսկահայքի մէջ, հիմայ Սալմաստ։

Զարեւանդ. — Պարսկահայքի գաւառներէն մէկը. հիմայ Տիլիման։

Զեյթուն. — Երբեմն կը կոչուէր Ուշնիա. լեռնագաւառ։

Զիլէ. — Փոքր Հայքի մէջ. նշանաւոր՝ իր հնութիւններով։

Էջմիածին. — Արարատ նահանգի Ակտարաս գաւառի Վաղարշապատ գեղին մէջ, աթոռ Հայոց Հայրապետութեան։

Թիլ (Կիլիկիոյ). — Կը կոչուի նաև Թիլ Համտնոյ՝ Ջիհանի ձախ կողմը։

Թիլն (Եկեղեաց). — Երզնկայի հիւս. արեւմտեան կողմը։ Հոս թաղուած են Ս. Արիստակէս ու Մեծն Ներսէս. հիմայ կը կոչուի Ջուխտակ Հայրապետ։

Թորդան. — Սեպուհ=Գոհանամ լերան արեւելեան կողմը։ Հոս թաղուած են Ս. Լուսաւորչի թոռներն որով կը կոչուի Իւնի Գեղեզմանիք։

Խաւարտ. — Գաւառ և քաղաք. հիմայ աւերակ՝ Գոնիա կուսակալութեան մէջ։

Իսոս. — *Համանուն ծոցին մօտերը. ասոր հարաւային արեւելեան կողմը կը գտնուի Էրզին:*

Իրիս գ. — *Անատոլուի գլխաւոր գետերէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Եէշիլ-Իրմագ որ կը թափի Սև ծով:*

Լամբրոն. — *Հիմայ կը կոչուի Նեմրուն:*

Լիմ. — *Վանայ ծովուն մեծ կղզին, ցամաքէն կէս ժամ հեռու. նշանաւոր՝ իր միաբաններու անապատով:*

Լօռի. — *Գուգարքի Տաշիրէ գաւառի մէջ, Լեվար լեռներու հարաւակողմը. երբեմն Վրաստան-Հայոց մայրաքաղաք:*

Խաչեն. — *Արցախու և Սիւնեաց մէջ. հիմայ Ջրաբերդ:*

Խառան. — *Միջագետքի մէջ, Եփրատի եղերք:*

Խլաթ. — *Բզնունեաց գաւառին գլխաւոր քաղաքը, Շահի-Արմէնիներու մայրաքաղաք: Խլաթէն մէկ ժամ հեռու կայ Մատնեվանքը:*

Խնձորեսկ. — *Սիւնեաց նահանգի Հարանտ գաւառին մէջ. անուանի՝ Ղարապաղի պատերազմներու առեն:*

Խոյթ. — *Տարօնի ու Աղձնեաց միջև լեռնագօտի, և Տուրուբերանի գաւառներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Խութ, Բռնաշեն:*

Խորճէ. — *Տարօնի գեղերէն մէկը, Խորենացւոյ ծննդավայրը:*

Ծամընդաւ. — *Արգէոսի հարաւ. ստորոտին մօտ համանուն գետակին եղերքը:*

Ծովք. — *Այնթապի մօտերը, Տլուք վիճակին մէջ լիճ մը: Ծովք = կեօլճուկ կոչուած ուրիշ լիճ մըն ալ կայ Խարբերդի մէջ:*

Կալիկադնոս գ. — *կը կոչուի նաև Սելեւկիոյ գետ որ կը թափի Կոռիկոսի հարաւային կողմերը:*

Կապադովկիա = Գամիրէ. — *Հիմայ Էնկիւրիւ կուսակալութեան Գայսերի սանճաղը:*

Կապան Բեռդ (Կիլիկիա). — *Կիլիկիոյ մէջ կան չատ կապաններ. ասոնց մէկն է Ջէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կապան բերդը:*

— (քաղաք). — *Սիւնեաց Ջորք գաւառի գլ. քաղաքն որու անունով գաւառը կը կոչուի Ղահան:*

Կապոյտ լեռ. — *Կարնոյ լեռներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Կեօֆ տաղ ուրկէ կը բղխի Եփրատի մէկ ակը:*

Կարբի. — *Գետակից Երասխի և կը կոչուի նաև Քասաղ:*

— (աւան) *Համանուն գետակին մօտ:*

Կարին. — *Բարձր Հայոց գաւառներէն մէկը, և գլ. քաղաք համանուն գաւառի. հիմայ Էրզրում՝ որ կը կոչուէր նաև Թէոդոսպոլիս: Օմ. Հայաստանի բազմամարդ քաղաքը:*

Կաւս. — *Վանանդ գաւառի գլ. քաղաք, նշանաւոր բերդաքաղաք է:*

Կեսարիա. — *Կապադովկիոյ մայրաքաղաքն որ Մազակա ալ կը կոչուէր. հիմայ Գայսերի:*

Կիզիստրա կամ Կիբիստրա — *Արդի Գոնիայի Էրէյլի քաղքին մօտ:*

Կիպրոս. — *Միջերկրականի մեծ կղզին. երբեմն Լուսինեան Թագաւորութեան երկիր:*

Կիւցնոս. — *Տարսոնի գետ ալ կը կոչուի:*

Կիւլսաց (Ղարապաղ). — *Տես Խաչէն:*

— (բերդ) — *Թարթառ գետի հիւսիսային կողմը:*

Կողբ. — *Արարատի Ճակատէ գաւառի մէջ, Բարդողկերին հիւսիսային արեւելեան ստորոտը. նշանաւոր է իր աղուճակով:*

Կողիս = Եգեւա. — *Հիմայ Աճարա Կովկասի մէջ:*

Կոմս. — *Բիւզանդական կայսրութեան նահանգապետները կը կոչուէին կոմս:*

Կոռիկոս. — *Այսչի հր. կողմը բերդաքաղաք. հիմայ աւերակ և կը կոչուի Քորկոս:*

Կովկաս. — *Սև Ծովու և Կասպից ծովու միջև տարա-*

ծուած լեռնագօտին՝ որ Կովկասեան երկու երկրամասի կը բաժնէ. — Հիւսիսային՝ Այար-Կովկասիա ու Հարաւային՝ Անդր-Կովկասիա:

— Հայոց. — Տաղաստանէն մինչև Հրազդան ու անկէ դէպի հարաւ-արեւելք մինչև Երասխ գետ տարածուող լեռները կը կոչուին Հայոց Կովկաս:

Կորդուաց լեռներ. — Պատման գետէն մինչև Փոքր Զապ երկարող լեռները կը կոչուին Կորդուաց լեռներ. հիմայ կը կոչուին Ձիւտի:

Կորդուք. — Կորեմ Նահանգի գաւառներուն չորսը՝ որ հիմայ կը կոչուին Նորտուզ, Պոհտան, Տեհ, Ձեզիրէ:

Կուաշ. — Արագածոտն գաւառի մէջ, Թալին աւանի հիւսիսային կողմը՝ Արագածու կողին վրայ:

Կտուց Կղզի. — Վանայ ծովուն կղզիներէն մէկը՝ քարաժայռ անապատ մը:

Հալիձոր. — Սիւնեաց Ծղուկ գաւառին մէջ, Շներ գեղին հարաւային արեւմուտքի Որոտն գետի աջ ափերքը:

Հայկաշեն. — Հարք գաւառին մէջ, Նազիկ լճի մօտերը:

Հայոց Ձոր. — Վասպուրականի Երիմունիք գաւառը՝ որ հիմայ կը կոչուի Հայոց Ձոր, Վանայ ծովուն դէպի հարաւային արեւելք Խոշապի հիւսիսային կողմը. նշանաւոր է Հայկայ Բեդրի աւերակներով:

Հաւտեանց. — Ձորրորդ Հայոց գաւառներէն մէկը. հիմայ կիլիճ նահանգի Ճապաղչուր ու Կիլիճ գաւառները:

Հարճ. — Տուրուբերանի Թ. նահանգը. հիմայ Մուշ սանճագին վերին Պուլանըղ՝ որուն գլխաւոր տեղն է Եոնճալու:

Հացիկ. — Տարօնոյ գեղերէն մէկը, Ս. Մեսրոպի ծննդավայրը:

Հեր. — Պարսկահայքի Թ. գաւառ. հիմայ կը կոչուի Խոյ:

Հիւսիսային ժողովուրդներ. — Կովկասի ժողովուրդները:

Հռոմայեցիք. — Նախապէս Հռոմ քաղաքի ժողովուրդները, յետոյ այն երկիրները՝ որ Հռոմի իշխանութեան ենթարկուած էին:

Հռոմկլայ. — Եփրատի եզերքը. հիմայ Ռում Գալէ:

Հրազդան Գ. — Երասխի գետակիցներէն որ հիմայ կը կոչուի Զեվկի Զայ. ասոր ձախ կողմը կը բարձրանայ Երեւան:

Ձիրաւ. — Ծաղկոտն գաւառի մէջ Նպատ լերան ստորոտը, Տիատինի ու Նահիէի միջև:

Ձորոփոր. — Թուգարքի Ա. նահանգը. հիմայ Մասեն՝ կոչուած, Պորչալու գետին աջ կողմը:

Ղարապաղ. — Կը կոչուի նաև Շուշի նահանգ. Հին Ուտի. Արձախ, Միւնիք նահանգներուն մասերը:

Ճորայ Կապան. — Կամ Ճորայ պահակ. հիմայ Տեղպենս, կիրճ մը՝ Կովկաս լեռնագօտւոյն միջև. հոս ամրոցներ չինած էին: Ուրիշ կիրճ մըն ալ կայ՝ Տարիել կապանն որ հին աւեն կը կոչուէր Դուռն Աղանաց:

Ճորոխ Գ. — Հայաստանի չորս գետերէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Չիւրիւք Սու որ կը բղխի Սպիրու լեռներէն, կ'անցնի Անդր-Կովկասէն և կը թափի Սեւ ծով:

Մամեստիա. — Հիմայ Մախ, Ձիհան գետին աջ ափը, երբեմն չատ նշանաւոր:

Մանազկերտ. — Մուշ սանճագի գաւառներէն մէկը: Տուրուբերանի Ապահունիք գաւառը. գլ. քաղաքն է Մանազկերտ=Մեզազկերտ:

Մանեայ այր. — Սեպուհ լերան վրայ ճգնարան:

Մասիս. — Հայաստանի բարձր լեռը. ունի երկու սար՝ Մեծ Մասիս ու Փոքր Մասիս: Ստորոտը չինուած էր Ակոռի գիւղն որ 1840ի գետնաշարժէն ու հրաբուղխէն կործանեցաւ:

Մարանդ. — Վասպուրականի գաւառներէն մէկը. հիմայ Պարսկական Հայաստանի մասը: Մարանդի Մառական գեղն Արծրունեաց ձմերոցն էր:

Մարաշ. — *Տե՛ս* Գերմանիկ։

Մարաստան. — *Հայաստանի հարաւային արեւելեան կողմը երբեմն զօրաւոր թագաւորութիւն. մայրաքաղաքն էր Եկեբատան. հիմայ Համատան։*

Մելէս Գ. — *Հիմայ կը կոչուի Թոգմա տու, Եփրատի գետակից։*

Մելիտինէ· — *Մալէա գետի անունով, արդի Մալաթիա-էն 2 ժամ դէպի հիւս. արեւմուտք, և կը կոչուի Էսկի շեհիր՝ նշանաւոր իր Հռոմէական ու Սելճուգեան հնութիւններով։*

Միջագետք. — *Ընդհ. անունն է Եփրատի ու Տիգրիսի միջև տարածուած երկրին որ Սեճաար ալ կը կոչուէր։*

Մծբին. — *Հիմայ կը կոչուի Նիզիպին՝ Տիարպէքիր կուսակալութեան մէջ։*

Մշոյ Ս. Կարապետ. — *Հայաստանի նշանաւոր վանքերէն մէկն որ կը կոչուի նաև Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետ։ Թուրքերը կ'անուանեն Ջանկլի-Քիլիսէ։ Նշանաւոր ուխտատեղի է։*

Մոկք. — *Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը. հիմայ Խիզան, Պերուարի, Մէօկս, Շատախ, և այլն։*

Մուղան = *Անապատ Հայոց։*

Մուշ. — *(գաղա) Տուրուբերանի Տարօն գաւառը. հիմայ Մուշ։*

— *(քաղաք) Մուշ սանճագին կեդրոնը։*

Մուրց գ. — *Երասխի գետակիցներէն մէկը. հիմայ Հասան-Գալէի ջուր կը կոչուի։*

Նագիկ լիճ. — *Պուլանըգի մէջ լիճ՝ Նեբրովդ լերան ձիւնակոյտէն կազմուած։ Հարաւային կողմը կը գտնուի Ուղտու քարեր կոչուած պատմական տեղը։*

Նախիջեւան. — *Ռուսական Հայաստանի մէջ, վասպուրականի գաւառներէն մէկը՝ համանուն գլխաւոր քաղաքով։*

Նեբրովդ լեռ. — *Վանայ ծովուն հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը մարած հրաբուխ մը։*

Նիգ. — *Սրարատի գաւառներէն մէկը. հիմայ Ասպարան՝ Բասաղի ու Հրազդանի հովիտը։ Նշանաւոր էին այս գաւառի Բջնի, Մայրագոմ, Կեչառուիք, Թեղենիս տեղերը։*

Նիկոպոլիս. — *Շապհի Դարահիսարն ասոր աւերակներէն չինուած է։*

Նիւնուէ. — *Ասորեստանի մայրաքաղաքը. հիմայ Գույունճըգ ու Խորշապաս՝ Մուսուլի մօտերը։*

Նպատ. — *Ծաղկեոյ (Ալատաղ) լերան հիւս. արեւմտեան կողմին լեռնագագաթը։*

Շահապիվան. — *Բագաւանի մօտ լեռ, Սրածանի եղերքը։*

Շամախի. — *Անդրկովկասի մէջ նշանաւոր քաղաք։*

Շամիրամայ գ. — *Վանայ ծովուն գետակներէն մէկն որ կը կոչուի նաև Անգղ։*

Շամօողդէ=Որբեք. — *Պորչալու գաւառի մէջ, Խրամ գետակի անկիւնը, Որբելեաց ժառանգութիւն։*

Շամքոր. — *Ուսիքի Գարդման գաւառի մէջ, Շամքոր գետակին եղերքը։*

Շիրակ. — *Սրարատի արգաւանդ գաւառներէն մէկը՝ որուն մայրաքաղաքն էր Անի. հիմայ Շօրիկէլ։*

Շուշի. — *(գաւառ), կը կոչուի նաև Գարապաղ։*

— *(քաղաք) Գարդարա գետի ձախ կողմը, Գարապաղի գլխաւոր քաղաք։*

Ողկաճ. — *Տարօնի մէջ ամրոց մը։*

Որբերդ. — *Տե՛ս* Շամքոր։

Որոցն. — *Երասխի գետակիցներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Բարկուշաս։*

— գիւղ. — *Համանուն գետի եղերքն որուն կարմիր վանքը նշանաւոր եղաւ Ժ-Դ. դարուն։*

Ուլնիա. — *Տե՛ս* Զէյթուն։

Ուրհայասան. — *Միջագետք Հայոց։*

Ուրմիա. — *Համանուն ծովուն արեւմտեան կողմը, բաբերեր գաւառ՝ համանուն քաղաքով։*

Ուրմիոյ Ծով. — *Կը կոչուի նաեւ Կապուտան ծով որուն մէջը կայ 8 կղզի. մեծագոյնն է Թեզաս (Գոյուն ատասը) ուր Թաթարներու Հուլաղու խանը բերդ ու դանձատուն չինեց։*

Պապերոն. — *Հիմայ կը կոչուի Ջանisr-Գալե, Լամբրոնի հարաւային արեւմտեան կողմը։*

Պեհեսնի. — *Մալաթիոյ մէջ գաղա մը։*

Պիզու. — *Կապոդովկիոյ մէջ քաղաք մը. հիմայ Պիզարի։*

Պիւրամոս կամ Ջահան գ. — *Հիմայ կը կոչուի Ճիհան։*

Պոնտոս. — *Տրապիզոն կուսակալութիւն։*

Ջրաբերդ. — *Գարապաղի գաւառներէն մէկը։*

Ջուղա (հին). — *Ալընճա գետակին երեսս խառնուած տեղը։ Ասոր հիւսիսային արեւմուտքը, Ագչայ գետակին երեսս խառնուած տեղը կը գտնուէր Խոսրամ ուր 704ին Հագարացիները Հայ նախարարներն այրեցին։*

Սաղմոսավանք. — *Կարբի գեղին հիւսիսային կողմը, Քասաղի խորանձաւին մօտերը։ Կը կոչուէր նաեւ Ս. Սիոն։*

Սամուսաս. — *Գոմագինէի մէջ, Եփրատի եզերքը։*

Սասանեանք. — *Պարսիկ կայսրութիւն մը Գ. դար (Ջ. Ք.) մինչեւ Է. դար (Ձ. Ք.)։*

Սասուն. — *Մուշ սանճագին մէջ լեռնագաւառ մը. հին Աղձնեաց գաւառներէն մէկը։*

Սարսարապատ. — *Հին Արագածոտն գաւառի մասը, համանուն քաղաքով՝ հիմնուած 1819ին։*

Սարոս գ. — *Հիմայ կը կոչուի Սիհան։*

Սեբաստիա. — *Հիմակուան Սվազը։*

Սելեւկիա. — *Կառուցուած Սելեքսանդրի զօրավար Սելեւկոս Նիկանորէն։*

Սելեւկեանք. — *Մակեդոնական կայսրութիւն մը 312–64 (Ն. Ք.)։*

Սեւաձ կղզի. — *Գեղամայ ծովուն մէջ կղզի, գեղեցիկ դիրքով, նշանաւոր վանք։*

Սեպուհ լեռ. — *Երզնկան նահանգին մէջ բարձրակատար լեռ մը. կը կոչուի նաեւ Գոնիաման։ Հիմայ կ'ըսուի Սքնիոր։*

Սեւ լեռ կամ Ամանոս. — *Կը կոչուի նաեւ կեսարուտաղ. նշանաւոր էին ասոր Շուղրի ու Մաշկեւոր վանքերը։*

Սիւնիք. — *Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը. հիմայ Անդրկովկասիոյ մէկ մասը։*

Սիս. — *Ռուբինեան Մայրաքաղաք և հիմայ աթոռ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան։*

Սիփան լեռ. — *Վանայ ծովը չրջապատող լեռներուն բարձրագոյնը՝ Ալճավազի հիւսիսային կողմը։ Ստորոտը կան փոքրիկ լիճեր։*

Սկեւռայ վանք. — *Լամբրոնի նշանաւոր վանքը։*

Սմբատաբերդ. — *Արդի Սպեր քաղաք, Բագրատունեաց նախկին բնակավայրը։*

Սպեր. — *Բարձր Հայքի Է. գաւառը. հիմայ Էրզրում սանճագի Սպեր գալան՝ համանուն քաղաքով։*

Սրմանց (Բիւրակնեան). — *Հիմայ Պինկիոլ՝ Շարուրի ու Թեքմանի մէջ, Էրզրում սանճագի հարաւակողմը։*

Վահկայ. — *Սարոսի ալ եզերքը, հիմայ Ֆեֆէ։*

Վաղարշապատ. — *Էջմիածին։*

— աւան. — *Հասան-Գալէէն դէպի արեւելք ժամ մը հեռու. հիմայ Քհօթրիւ Խոյ։*

— կերտ. — *Հիմայ Թօփրագ-գալէ՝ Ալաշկերտ գաւառի մէջ։*

Վան. — *Վանայ լճին արեւելեան եզերքը. նշանաւոր՝ իր հնութիւններով։*

Վանանդ. — *Հիմայ կարմ գաւառ՝ Անդրկովկասիոյ մէջ։*

Վարագ. — Վանայ ծովու արեւելեան կողմը լեռ. նշանաւոր՝ իր համանուն վանքով:

Վարաւդա. — Գարապաղի գաւառներէն մէկը:

Վարդանակերտ. — Մուղանի անապատին Սալիան գաւառի մէջ, հիմակուան Սալիանի մօտ:

Վիրք. — Հայաստանի հիւսիսակողմի երկիր:

Տաթեւ. — Սիւնեաց նահանգի Ծղուկ գաւառի մէջ, Որոտնի գետակիցներէն մէկին եզերքը, Սիւնեաց իշխաններու և եպիսկոպոսներու աթոռ:

Տայոց լեռներ. — Հիմայ կը կոչուին Զղտրի լեռներ, որ բազմաթիւ բազուկներով կ'երկարին եգերացոց երկրէն մինչև Կաղզուան, ինչպէս Սաղանկու, Սրուեաց Լայլն:

Տաճիրք. — Արդի Լօռի գաւառը:

Տարաւդա. — Հիմակուան Տարեւնիկ՝ Սվազ սանճագին մէջ:

Տարսոն. — Հիմայ Թարսուս, Փոքր Ասիոյ հնագոյն քաղաքներէն մէկը, կիւդնոս գետին եզերքը:

Տարօն. — Արդի Մուշ գաւան:

Տիգրանակերտ. — Սխալմամբ կը կարծեն հիմակուան Տիարպէքիր քաղաքը, մինչդեռ հիմակուան Ճարղին է:

Տիարպէքիր. — Հին անուն է Ամիդ, Հայոց Միջագետքի քաղաքներէն մէկը:

Տիգրիս գ. — Հայաստանի մեծագոյն գետերէն մէկը: Ունի երկու ճիւղ՝ Արեւելեան, Արեւմտեան: Այս երկու ճիւղերը Ռնաուանի մօտերն իրարու կը խառնուին:

Տիգրոն. — Սասանեան մայրաքաղաք, Սելեւկիայի դիմաց, Պաղտատի մօտերը:

Տղմուտ գետ. — Երասխի գետակիցներէն մէկը, Պարսկան Հայաստանի մէջ:

Տրիպոլիս. — Արդի Շամ-Դարապղուսը:

Sornu. — Փոքր Ասիոյ մեծ լեռնագօտին որ ունի երեք ճիւղ· Բուն Sornu, Անտիսornu ու Հայկական Sornu:

Փոքր Հայք. — Հայաստան երեք մասի բաժնուած էր — Մեծ Հայք, Փոքր Հայք ու Պոնտոս: Փոքր Հայք կը պարունակէ Սվազ կուսակալութիւնը, Գայսէրի, Մ.-Իւլ-Ազիզ, Մալաթիա ու Մարաշ սանճագներու մասերը:

Քասաղ գետ. — Երասխի գետակիցներէն մէկը· հիմայ կը կոչուի Կարքոյ Ջուր:

Քեսուն. — Պահանի քաղաքին հարաւային կողմը նշանաւոր բերդ· ասոր մօտերը կար Կարմիր վանքը՝ դպրեվանք մը Ռուբինեանց օրով:

Օձուն. — Սանահնի հարաւային արեւմտեան կողմը, Զորոյ գետի ձախ ափը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ա.Պ. ԵԱՋՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ ԳՐԱՏԱՆ

Տպագրութիւն Ց. Մ Տ Թ Լ Ո Ս Ե Ա Ն Ց, Կ. Պոլիս

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0795081

ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՐԱՏՈՒՆ.

Ա. Պ. ԵԱԶՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՄԻՍԿ ԿԵԴՐՈՆԱՏՒԼԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐՈՒ

ԵՒ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

Ն. Ա. Ջ. ԱՍԱՏՈՒՐԻ, Դ. ԽԱՉԿՈՒՆԻ, Գ. ԳԱՎԱՖԵԱՆԻ

ՈՒ

Թ. ԳԱՆՃԵԱՆԻ (Մ. Պոճեայի) ԳԱՄԸՆԹՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մոյն ձանկաւարժ հրատարակութիւնք գտնուիլ կ՚ընեն ամէն տեղ ամսական հասոյթ ապահովելու համար։ Ամէնէն երկարատեւ պիտի։

Ուսուցուիլ՝ գրատախտակի վրայ գրուածոց նոր եղանակին

ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՐԱՏՈՒՆ

Ա. Պ. ԵԱԶՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ

11, Պագըրճըլար

Սուլթան Համամ, Կ. Պոլիս,

كتبخانهٔ ا. ب. يازيجيان و شركاسى

درسعادت باتر جيلر نومرو ١١

A. B. YAZIDJIAN & Cie

11, Bakirdjilar Suitan Hamam, Constantinople

ԳԻՆ 3 ՂՐՈՒՇ